

## บทที่ 4

### หมอลำยุคปรับปรุงเปลี่ยนแปลง

(พ.ศ.2480 - 2512)

หมอลำยุคปรับปรุงเปลี่ยนแปลง ถือว่าเป็นยุคที่หมอลำมีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงทั้งในด้านรูปแบบการแสดง ซึ่งก่อให้เกิดหมอลำประเภทใหม่ขึ้น ตลอดจนมีการผสมผสานรูปแบบการแสดง โดยนำรูปแบบการแสดงของการแสดงพื้นบ้านของภาคอื่นเข้ามาผสมผสาน การนำเอาดนตรีพื้นบ้าน ดนตรีตะวันตกบางชิ้นเข้ามาประกอบการแสดง การพัฒนารูปแบบของการแต่งกายของหมอลำ มีการนำเอาเทคโนโลยีใหม่ๆ เข้ามาช่วย เช่น แสง สี เป็นต้น

ในยุคนี้หมอลำมีความโด่งดังและเป็นที่นิยมอย่างแพร่หลาย จากการใช้สื่อคือ วิทยุในการเผยแพร่ผลงานของหมอลำ โดยมีหมอลำหรือเจ้าของสำนักงานหมอลำเป็นโฆษกวิทยุ

ในปียุคปรับปรุงเปลี่ยนแปลงนี้ เป็นยุคแห่งการสิ้นสลายของหมอลำที่เก่าแก่ที่สุด คือ หมอลำพื้น การก่อกำเนิดของหมอลำประเภทใหม่ขึ้นมา คือ หมอลำหนุ่ม ยุคหมอลำเรื่องต่อกลอน หรือหมอลำเวียง การกำเนิดขึ้นของหมอลำชิงช้า ซึ่งเป็นรูปแบบการแสดงที่หมอลำกลอนนำมาประยุกต์แสดงขึ้นในรูปแบบใหม่

#### กำเนิดของหมอลำหนุ่มและการเสื่อมสลายของหมอลำพื้น

การแสดงของหมอลำที่เก่าแก่ที่สุดในภาคอีสาน คือ หมอลำพื้น แม้จะพยายามให้ผู้แสดงเพิ่มขึ้น จากหมอลำชายลำเพียงคนเดียวเป็นสองคน ซึ่งอาจจะเป็นชายคู่ชายหรือหญิงคู่ชายหรือหญิงกับหญิง ลำเล่าเรื่องนิทานพื้นบ้านหรือชาดกของอีสาน โดยใช้แคนเป็นดนตรีประกอบด้วย จังหวะการลำการฟ้อนที่ซ้ำเนิบนาบ การลำเล่าเรื่องนิทานด้วยคนเดียวหรือสองคน ซึ่งต้องอาศัยความสามารถส่วนตัวของหมอลำจึงจะสามารถดึงดูดใจ ก่อให้เกิดความประทับใจจากผู้ฟังให้นั่งฟังอยู่ได้ตลอดจนจบเรื่องราวที่หมอลำ ลำเล่าเรื่อง เมื่อมีหมอลำกลอนขึ้นมาเป็นคู่แข่ง ด้วยรูปแบบและลักษณะการแสดงที่มีหลากหลายในการลำ ทั้งการลำเล่านิทาน การลำประชันโต้ตอบชิงไหวชิงพริบ ตลอดจนการลำเกี่ยวพาราสี พร้อมด้วยจังหวะทำนอง การฟ้อนที่เร้าใจมากกว่าหมอลำพื้น ทำให้หมอลำพื้นไม่เป็นที่นิยมเท่าหมอลำกลอน<sup>1</sup> จนในที่สุด หมอลำพื้นก็ถึงคราวสูญสลายไป

<sup>1</sup> สัมภาษณ์หมอลำทองมาก จันทะลือ สัมภาษณ์เมื่อวันที่ 28 พฤษภาคม 2538.

หมอลำพื้นจึงเป็นเพียงหมอลำที่ถูกเล่าขานสืบต่อกันมาเป็นตำนานที่คนรุ่นอายุ 60 ปีขึ้นไป กล่าวถึงและเคยเห็นการแสดงของหมอลำพื้น โดยที่คนรุ่นหลังกล่าวถึงหมอลำพื้นจากคำบอกเล่าโดยที่ไม่เคยเห็นการรำ

แต่อย่างไรก็ตาม หมอลำพื้นไม่ได้สูญสลายไปหมดเสียทีเดียว หมอลำพื้นได้ทิ้งรูปแบบการแสดงในการลำเล้าเรื่องราวไว้ให้กับหมอลำหมู่<sup>2</sup>

### การกำเนิดของหมอลำหมู่ยุคลำเวียง

หมอลำทุกท่านจะกล่าวตรงกันว่า หมอลำพื้นเป็นต้นกำเนิดของหมอลำหมู่ หมอลำทองมาก จันทะลือ กล่าวว่า “หมอลำหมู่เฮ็ดคิดแปลงมาจากหมอลำพื้น แทนที่ สิมิหมอลำแสดงผู้เดียวหรือสองคน จะใช้หมอลำทอ (เท่า) กันกับ โตละครในเรื่อง มีการเพิ่มโตตลก ถ้าเป็นผู้ชายเขาเอ็น (เรียก) บักเสนา ถ้าเป็นแม่หญิงเขาเอ็นอีแต่เข้ามา ตอนแรกกะลำเล้าเรื่องธรรมดาคือหมอลำพื้น แต่งโตกะธรรมดาแบบบ้านเฮา ต่อมา ๆ จังแต่โตงามแบบเหลื่อมยุบ ๆ ยิบ ๆ คือเดี๋ยวนี”<sup>3</sup>

หมอลำหนูนิล อ่างมณี กล่าวว่า “เคยเห็นหมอลำจากปักธงชัยมาลำอยู่บ้านโนนโพนตั้งแต่เป็นเด็กน้อย ตอนนั้นหมอลำเล่นเรื่องขุนช้างขุนแผน แต่งโตกะแบบธรรมดาแบบบ้านเฮา ผู้ชายใส่เสื้อผ้าป่านสีขาว คอกลมผ่าหน้า มีกระดุม บ้างคนกะนุ่งผ้าโจงกระเบน บ้างคนกะใส่กางเกงขาว แม่หญิงใส่เสื้อแขนกระบอก นุ่งผ้าถุง เป็นไหมแห่นฝ้ายแห่น แล้วแต่ลำได้ลำใส่แขนอย่างเดียว กลอนลำบ่อได้ยาวลำสั้น ๆ บางที (บางครั้ง) กะมาว่าลำเป็นเรื่องเป็นราวบ่อได้ลำหลาย ลำแกมว่าน่าเห็น หมอลำบ่อมีหลายคนเบ็ด (หมด) คณะมีอยู่สิบคนนี่แหละ ลำอยู่เดิ่นบ้าน (ลานบ้าน) คนกะมานั่งล้อมเป็นวงเบิ่งลำหม่วน (ไพเราะ) คนอยู่เบิ่งจนแจ้ง หมอลำกลับไปแล้วพอใหญ่อยู่เสียดใจกะเลยจำไว้มาหัดลูกหัดหลานเล่น”<sup>4</sup>

หมอลำอวล โคตรสมบัติ กล่าวว่า “จากหมอลำพื้นกะมาเป็นหมอลำหมู่ มันคือกันหมองที่ลำเล้าเรื่องนิทาน ตำนานชาดกของพื้นบ้านเฮา หมอลำหมู่เอาเรื่องที่หมอลำพื้นเคยลำ มาลำให้คนลำหลายขึ้นท่อกับโตละคร แต่เพิ่มโตตลกเข้ามา โตตลกอยู่นอกเรื่องนิทาน แต่ว่าบ่อมีกะบ่อได้มันจืดชืดบ่อเป็นตาฟังขาดรสชาติ ตอนแรกหมอลำหมู่ ลำแต่เรื่องพื้นบ้านอย่างท้าวกำกาคำ ผาแดงนางไอ่ ท้าวสีโคตร นางเขียวค่อม ท้าวสีชนมโนรา ต่อมาจึงมีการแต่งนิทานสมัยใหม่ขึ้นมาลำอย่างเรื่องวิทยากล ย่ากินปลิง สากกระเบือล้างแค่น แต่หมอลำหมู่แสดงตอนแรกนั้นมีการ

<sup>2</sup> เพิ่งอ้าง.

<sup>3</sup> เพิ่งอ้าง.

<sup>4</sup> หมอลำหนูนิล อ่างมณี สัมภาษณ์เมื่อวันที่ 9 กันยายน 2538.

ออกแขก คือการเล่นลิเก ก่อนลีลาจะมีผู้หนึ่งแต่งตัวออกมาเต้น คนอื่นจะช่วยกันร้อง จำได้ว่าขึ้นต้นว่า อีสาลำมาลา ลา ลา ลา....”<sup>5</sup>

การกำเนิดของหมอลำหมุ่มเริ่มต้นประมาณ พ.ศ. 2475 ในจังหวัดขอนแก่น โดยหมอลำที่คิดดัดแปลงจากหมอลำพื้นเป็นหมอลำหมุ่ม มีหมอลำอินตา ไชยราช อยู่บ้านเหล่านาคี อำเภอเมืองขอนแก่น หมอลำทองคำ บ้านสีฐาน อำเภอเมืองขอนแก่น หมอลำคำทอง บ้านกุดบกเห็ด อำเภอเมืองพล<sup>6</sup> ขอนแก่น ทั้งสามท่านนี้เดิมเป็นหมอลำพื้น หมอลำที่เป็นต้นคิดคนแรกนั้นไม่ปรากฏชัดว่าเป็นหมอลำคนใดในสามคน แต่จากคำกล่าวของหมอลำทองคำ จันทะลือ ซึ่งถือกำเนิดที่อำเภอชนบท จังหวัดขอนแก่น กล่าวว่า “หมอลำหมุ่มคณะแรกคือคณะแม่มี้าสีหมอกของหมอลำทองคำ บ้านสีฐาน ต่อมามีไล่เลี่ยกันก็คือคณะอินตา ไชยราช ของหมอลำอินตา ไชยราช บ้านเหล่านาคี”<sup>7</sup>

แต่ก็มีหมอลำหลายท่านกล่าวว่า การลำของหมอลำหมุ่มนอกจากจะมาจากหมอลำพื้นแล้วยังดัดแปลงมาจากลิเกด้วย ซึ่งจากคำกล่าวตรงกันที่ว่าในระยะแรกก่อนมีการแสดงหมอลำ เมื่อมีการยกอ้อยออกดู แล้วจะมีการให้หมอลำคนใดคนหนึ่งมาเดินประกอบจังหวะดนตรีคล้ายการออกแขกของลิเก หมอลำก็เรียกการเดินนี้ว่าออกแขกเช่นเดียวกัน คนที่เดินออกแขกคนแรกก็คือตัวตลกหรือบักเสนา ซึ่งจะแต่งตัวประหลาด ๆ บางรายมีการเขียนตัวเขียนตา เขียนหนวดให้มองดูตลกและเป็นเอกลักษณ์ของตน ไม่ว่าจะไปลำที่ใดหรือลำเรื่องใด<sup>8</sup> แต่สิ่งที่เห็นอย่างเด่นชัดที่สุดที่หมอลำหมุ่มนำมาจากลิเกก็คือเรื่องเครื่องแต่งกายที่มีชุดตัวพระตัวนางที่โอ้อ่าอั่งการ ปีกเหลื่อมแบบลิเก ซึ่งจะเข้ามาในระยะหลัง<sup>9</sup>

โดยเนื้อแท้ของหมอลำหมุ่มจริงๆน่าจะพัฒนาดัดแปลงมาจากหมอลำพื้น ด้วยเหตุผลที่ว่าหมอลำทั้งสามเป็นหมอลำมาก่อน คิดปรับปรุงรูปแบบการแสดงแทนที่จะใช้คนเดียวหรือสองคนลำสวมบทบาทเป็นตัวละครหลายตัว เปลี่ยนบทบาทไปตามกลอนที่ใช้ลำ เล่าเรื่อง เช่น ลำเรื่องท้าวกระเถกนางมณีจันทร์ เมื่อลำถึงกลอนท้าวกระเถกก็สมมุติบทบาทเป็นท้าวกระเถก โดยใช้ผ้าขาวม้าคาดบ่า เมื่อถึงกลอนลำของนางมณีจันทร์ ก็ใช้ผ้าขาวม้าคาดอก ถ้าถึงตอนขี้ม้าก็เอาผ้าขาวม้ามาทำเป็นม้าขึ้นควบซื้อออกตลาดทำทางให้เหมือนกับการขี่ม้า ซึ่งการที่หมอลำพื้นจะคิดดูให้

<sup>5</sup> หมอลำถวิล โคตรสมบัติ สัมภาษณ์เมื่อวันที่ 11 พฤศจิกายน 2539.

<sup>6</sup> ไพฑูลย์ แพงเงิน กลอนลำภูมิปัญญาอีสาน.

<sup>7</sup> หมอลำทองคำ จันทะลือ สัมภาษณ์เมื่อวันที่ 10 กรกฎาคม 2538.

<sup>8</sup> หมอลำถวิล โคตรสมบัติ อ้างแล้ว.

<sup>9</sup> อ้างแล้ว.

คนสนใจฟังจนจบเรื่องนั้น หมอลำต้องมีลักษณะที่นอกจากจะน้ำเสียงดี ลีลาท่าทางการแสดงที่น่าดึงดูดใจแล้ว ต้องรู้จักแทรกข้อความที่ตลกเข้าไปในกลอนลำ ในลีลาท่าทางที่แสดงตามบทบาทของตัวละครเรียกได้ว่าต้องเป็นนักแสดงนิทานที่มีความสามารถรอบตัวเป็นอย่างมาก เพราะบางครั้งเป็นการลำเล่าปากเปล่า ไม่มีแคนหรือดนตรีอื่นมาประกอบ เป็นหมอลำแบบ “ในคอก” ความน่าสนใจ ความดึงดูดใจจากผู้ฟัง จึงมาจากความสามารถเฉพาะตัวล้วน ๆ การที่จะหาหมอลำที่มีความสามารถรอบด้านในลักษณะนั้น จึงเป็นสิ่งที่เป็นไปได้ยาก ทำให้หมอลำพื้นไม่ได้รับความนิยมเท่ากับหมอลำกลอนหรือหมอลำคู่<sup>10</sup>

หมอลำท่านใดท่านหนึ่งซึ่งอาจจะเป็นหมอลำทองคำ ตามคำบอกเล่าของหมอลำทองคำมาก จันทะลือ หรือทั้งสามคนคิดรูปแบบการลำใหม่ โดยให้มีหมอลำสวมบทบาทเป็นตัวละครในเรื่องเพียงหนึ่งตัว ในบทเรื่องนั้นมีตัวละครกี่ตัว หมอลำก็จะสวมบทบาทตามเรื่อง โดยมีตัวฟรีหรืออิสระนอกเรื่องคือตัวตลก หรือบักเสนาเพิ่มเข้ามา การที่มีคน ๆ เดียวลำสวมบทบาทเป็นตัวละครตัวเดียว ทำให้รูปแบบการแสดงง่ายขึ้น การแสดงน่าสนใจมากขึ้น การสวมบทบาทเป็นตัวละครจะเป็นการสวมบทบาทในลักษณะชายจริงหญิงแท้ ซึ่งผิดจากลำพื้นที่ผู้ชายสามารถสมมุติตัวเองเป็นหญิง โดยใช้อุปกรณ์คือ ผ้าขาวม้าเข้าช่วย เมื่อมีหมอลำมากขึ้นคนจึงเรียกกันทั่วไปว่าหมอลำหมู่ มีการตั้งชื่อคณะหรือวงเพื่อเป็นชื่อกลางเรียกร่วมกัน เช่น คณะม้าสีหมอก คณะอินทรา ไชยราช เป็นต้น<sup>11</sup>

หมอลำหมู่ในระยะแรกที่ถือกำเนิดขึ้นจะนำนิทานชาดกและนิทานพื้นเมืองแบบเดียวกับที่หมอลำพื้นนำมาลำ การลำเล่าเรื่องจะใช้กลอนลำสลับกับการพูดเล่าเรื่องหมอลำพื้นมีหมอลำเพียงคนเดียวหรือสองคนลำเล่าเรื่องต่อกัน หมอลำหมู่มีหมอลำเท่ากับจำนวนตัวละครในเรื่อง ออกมาลำเล่าเรื่องและสวมบทบาทตามที่ได้รับต่อเนื่องกันเป็นเรื่องราวมีแคนเป็นเครื่องดนตรีประกอบ หมอลำหมู่จึงมีชื่อเรียกตามลักษณะการใช้กลอนลำมาลำร้อยเรียงต่อกันเป็นเรื่องราวว่า หมอลำเรื่องต่อกลอน<sup>12</sup>

ส่วนในเรื่องที่กล่าวกันว่าหมอลำหมู่มีกำเนิดหรือนำต้นแบบมาจากการแสดงของลิเกนั้น น่าจะมีในระยะหลังที่การแสดงลิเกเริ่มเผยแพร่เข้ามาสู่ภาคอีสานและเป็นที่นิยมกันมาก เนื่องจากลิเกเป็นการแสดงที่มีลักษณะการแต่งกาย ฉากและเวทีที่ดูหรูหราและอลังการมากกว่าหมอลำที่มีแคนเป็นเครื่องดนตรีประกอบเพียงอย่างเดียว

<sup>10</sup> หมอลำทองคำมาก จันทะลือ อ้างแล้ว.

<sup>11</sup> เพิ่งอ้าง.

<sup>12</sup> หมอลำถวิล โคตรสมบัติ อ้างแล้ว.

หมอลำหม่อมองเห็นจุดบกพร่องด้านการแต่งกายและฉากเวที ตลอดจนศิลปะการแสดงที่มีรูปแบบแบบที่ยังไม่มีความแน่นอนของตน จึงนำเอารูปแบบการแต่งกาย ฉาก เข้ามาประยุกต์ใช้ และยังได้นำเอารูปแบบการเริ่มแสดง คือ การออกแขก ซึ่งเป็นการเดินประกอบดนตรีและร้องด้วยจังหวะดนตรีแบบอินเดียมาประกอบการแสดง หมอลำหมู่จึงเป็นที่รู้จักกันอีกชื่อหนึ่งว่า “ลิเกลาว”<sup>13</sup>

### การแพร่กระจายของหมอลำหมู่ยุคหมอลำเวียงเข้าสู่เมืองอุบลราชธานี

หลังจากที่หมอลำหมู่ถือกำเนิดขึ้นที่จังหวัดขอนแก่นก็ได้รับความนิยมจากคนดูเป็นอย่างดี นอกจากนั้นยังได้รับความสนใจถึงขั้นที่มีคนเริ่มฝึกหัดหมอลำหมู่เป็นจำนวนมาก การเดินทางไปแสดงยังหลายสถานที่หลายจังหวัดของหมอลำหมู่ ทำให้หมอลำหมู่แพร่กระจายไปสู่จังหวัดอื่นได้อย่างรวดเร็ว ในจังหวัดอุบลราชธานีนั้นยังไม่ทราบแน่นอนว่าหมอลำหมู่เข้าสู่จังหวัดอุบลราชธานีในช่วง พ.ศ.ใด และเข้าสู่หมู่บ้านใดก่อน แต่จากการสอบถามหมอลำหลายคน พอจะสรุปได้ว่าหมอลำหมู่เข้าสู่เมืองอุบลราชธานีน่าจะ 2 เส้นทางด้วยกัน คือ เส้นทางทางด้านอำเภอวารินชำราบ เป็นหมอลำหมู่ที่มาจากอำเภอกิ่งยางชัย จังหวัดนครราชสีมา<sup>14</sup> และทางด้านเส้นทางอำเภอม่วงสามสิบนั้น เป็นหมอลำหมู่มาจากจังหวัดขอนแก่น<sup>15</sup>

ทั้งบ้านโนนโพน อำเภวารินชำราบและบ้านสร้างมิ่ง อำเภอม่วงสามสิบ ทั้งสองหมู่บ้านมีคณะหมอลำหลายคณะ หลายรุ่น สืบทอดกันมาจนถึงปัจจุบัน หมอลำหมู่ของทั้งสองหมู่บ้านนี้เป็นหมอลำหมู่ในลักษณะการแสดงของหมอลำหมู่ที่เก่าแก่ ในยุคเริ่มแรก คือ หมอลำเรื่องตลกตลกหรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าลำเวียง (เรียกชื่อตามทำนองที่หมอลำเชื่อว่าเป็นทำนองการลำที่รับมาจากเมืองเวียงจันทน์) ซึ่งต่างจากหมู่บ้านอื่นที่ หมอลำหมู่เป็นประเภทหมอลำเพลินกลองยาว ซึ่งพัฒนาขึ้นในช่วงหลัง อันได้แก่ บ้านเหล่าปาก อำเภอม่วงสามสิบ หรือบ้านปลาข้าว อำเภอเมือง จังหวัดอำนาจเจริญ ด้วยเหตุผลดังกล่าว จึงพอจะเชื่อได้ว่าหมู่บ้านทั้งสองคงเป็นหมู่บ้านในรุ่นแรกที่ หมอลำหมู่เข้ามาแสดงและคนในหมู่บ้านริเริ่มตั้งคณะหมอลำหมู่ขึ้นมา<sup>16</sup>

<sup>13</sup> เพิ่งอ้าง.

<sup>14</sup> สัมภาษณ์หมอลำหนูนิล อ่างมณี สัมภาษณ์เมื่อวันที่ 9 กันยายน 2538.

<sup>15</sup> สัมภาษณ์พ่อใหญ่เครื่อง วิริยภาพ สัมภาษณ์เมื่อวันที่ 12 พฤษภาคม 2538.

<sup>16</sup> เพิ่งอ้าง.

หมอลำหมู่คงเข้ามาแสดงในทั้ง 2 หมู่บ้านในระยะเวลาที่ใกล้เคียงกัน ซึ่งน่าจะอยู่ประมาณในช่วง พ.ศ.2480<sup>17</sup> การฝึกหัดหมอลำหมู่ใน 2 หมู่บ้านคงทำในระยะเวลาที่ไม่ต่างกันมากนัก ไม่เช่นนั้นคนในหมู่บ้านคงจะไม่ยืนยันอย่างหนักแน่นว่าไม่เคยเห็น การแสดงของหมอลำหมู่ และไม่เคยได้ข่าวว่าในจังหวัดอุบลราชธานีมีหมอลำหมู่มาก่อน ก่อนที่หมอลำหมู่จากอำเภอปักธงชัยมาแสดงที่บ้านโนนโพน<sup>18</sup> และอดีตเจ้าของคณะหมอลำหมู่ศรีโพธิ์ทอง อันเป็นหมอลำเก่าแก่คณะหนึ่งในบ้านสร้างมิ่งก็ยืนยันว่าไม่เคยเห็นการแสดงของหมอลำหมู่หรือได้ข่าวว่ามีหมอลำหมู่ในจังหวัดอุบลราชธานี ก่อนที่ครูหมอลำจากจังหวัดขอนแก่นจะมาฝึกหัดหมอลำให้กับคนที่บ้านสร้างมิ่ง<sup>19</sup>

### การถ่ายทอดทางภูมิปัญญาของหมอลำหมู่ยุคหมอลำเวียง

การเรียนหมอลำหมู่จะมีลักษณะการเรียนรู้ที่ง่ายกว่าการเรียนลำกลอนมาก การเรียนมีอยู่ 2 ลักษณะ คือ หัดเรียนฝึกลำใหม่ทั้งคณะและไปสมัครเรียนในคณะหมอลำที่มีอยู่แล้ว<sup>20</sup>

การหัดเรียนฝึกลำใหม่ทั้งคณะหรือทั้งวง นั้นจะเริ่มจากหมอลำที่เห็นว่าตนเองมีความสามารถและมีประสบการณ์ในการลำ พอที่จะแยกตัวเองออกมาตั้งคณะหมอลำขึ้นมาใหม่ โดยมีตนเองเป็นอาจารย์ฝึกและตั้งตัวเองเป็นหัวหน้าวง จะรวบรวมหรือได้ลูกเด้าหลานหรือญาติพี่น้องของตน คนในหมู่บ้านเดียวกันหรือหมู่บ้านใกล้เคียงที่มีความ สนใจและรักที่จะเป็นหมอลำ ทำการฝึกหัดเรียนลำ เมื่อได้สมาชิกแล้ว หมอลำจะฝึกหัดให้ลำกลอน ลำเป็นกลอนตามเนื้อเรื่องที่นำมาลำ ถ้าเป็นหมอลำชายก็ให้ลำกลอนพระเอกกลอนเดียวกันทุกคน หมอลำหญิงก็ให้ลำกลอนของนางเอกเพียงกลอนเดียวทุกคน ในขณะที่เดียวกันก็ฝึกศิลปะการแสดงหรือลีลาท่าทางในการแสดงออกตามบทที่กำหนดให้ ซึ่งจะมีทั้งการใช้สายตา กิริยาท่าทางประกอบการลำและการพูด การเดิน การพ้อนและการแสดงออกเมื่ออยู่ต่อหน้าผู้ที่ฟังลำ การแสดงตามบทบาทในเรื่องจะมีทั้งบทรัก บทโศก บทตลกขบขัน บทเกี่ยวพาราตี บทการต่อสู้ตบตีกันบ้าง<sup>21</sup>

เมื่อทุกคนพอลำและแสดงศิลปะการลำได้ตามบทบาทพอสมควรแล้ว อาจารย์หมอลำก็จะทำการทดสอบให้ลำและแสดงบทบาทตามเนื้อเรื่องให้ดู เพื่อที่จะได้คัดเลือกให้เป็นตัวละครตามเนื้อเรื่องที่จะนำมาลำ มีการแยกตัวละครเป็นตัวละครเอก นางเอก ผู้ร้าย (ตัวโกง) ซึ่งก็คือผู้ชาย

<sup>17</sup> เพิ่งอ้าง

<sup>18</sup> สัมภาษณ์ยายพวง พิมพ์สุข เมื่อวันที่ 9 กันยายน 2538.

<sup>19</sup> สัมภาษณ์พ่อใหญ่เครื่อง วิริยภาพ อ้างแล้ว.

<sup>20</sup> สัมภาษณ์หมอลำอติวิธ โคตรสมบัติ อ้างแล้ว.

<sup>21</sup> เพิ่งอ้าง.

ตัวอิจฉา (ผู้ร้ายฝ่ายหญิง) พ่อพญา แม่พญา (คนแสดงเป็นตำแหน่งเจ้าเมืองและมเหสีที่มีลูก ซึ่งลูกนั้นอาจจะเป็นพระเอก นางเอก ตัวโกง หรือ ตัวอิจฉา) ตา ยาย ตัวตลกชายซึ่งเรียกว่าบักเสนา ตัวตลกหญิงที่เรียกว่าอ๊แต่ัว พี่น้องของพระเอกหรือนางเอก เป็นต้น<sup>22</sup>

ตัวละครที่มีบทบาทสำคัญที่สุดและเป็นที่ดึงดูดใจให้คนดูประทับใจในเรื่อง ก็คือ พระเอกและนางเอกของเรื่อง ซึ่งต้องคัดเลือกจากผู้ที่มีเสียงนุ่มนวลไพเราะ กิริยามารยาทมองดูเรียบร้อย ลักษณะของสายตามองดูนุ่มนวล สามารถที่จะสวมบทบาทได้อย่างแนบเนียนทั้งในลักษณะบทเศร้าที่ต้องบิบน้ำตาเรียกร้องความเห็นใจจากผู้ฟังบทบาทการเกี้ยวพาราสี บางครั้งก็มีลักษณะของการโก่งบัง ซึ่งอาจกล่าวได้ว่าคนที่เป้นพระเอกนางเอก นอกจากจะมีน้ำเสียงที่ไพเราะ มีรูปร่างหน้าตาที่สวยแล้ว ต้องมีความสามารถในการแสดงออกหน้าเวทีโดดเด่น เป็นที่ประทับใจของคนดู<sup>23</sup>

คนที่เป้นตัวโกงและตัวอิจฉานั้น จะคัดเลือกจากคนที่มีน้ำเสียงและกิริยาท่าทางแข็งกระด้าง การพูด สายตาและท่าทางต้องสื่อออกมาในลักษณะที่โอ้อวด อวดดี เพราะตัวโกงและตัวอิจฉาต้องแสดงบทบาทที่ให้ผู้รู้รู้สึกถึงความไม่พอใจ จนถึงขั้นคนดูชิงชังและโกรธเกลียด ในขณะที่ตัวอื่นก็มีความสำคัญรองลงไป ในการคัดเลือกไม่ต้องมีความโดดเด่นในน้ำเสียงและศิลปะการแสดงมากนัก ไม่ว่าจะเป็นพ่อพญา แม่พญา พี่น้องนางเอกพระเอก<sup>24</sup>

ตัวแสดงที่อยู่นอกเหนือเรื่องที่ทำกรแสดง แต่มีความสำคัญไม่แพ้พระเอกนางเอกและตัวแสดงตัวนี้ถ้าแสดงออกได้อย่างโดดเด่น มักเป็นที่จดจำของคนดูจนติดปากคือ ตัวตลกหรือเสนา ตัวตลกไม่ต้องมีความสามารถในการเล่าหรือฟ้อน แต่ให้มีความโดดเด่น

ในบทบาทและลีลาท่าทางของตน สามารถสร้างเอกลักษณ์ของตนให้โดดเด่นขึ้นมาจนเป็นที่จดจำของคนดู อาจจะด้วยเครื่องแต่งกายที่มองดูประหลาดพิสดารหรือกิริยาท่าทาง ที่แปลกจากคนอื่น อาจกล่าวได้ว่าในคณะหมอลำหมู่ตัวละครที่หดยากมากที่สุดคือตัวตลก เพราะเป็นความสามารถเฉพาะตัวที่เลียนแบบกันไม่ได้ ตัวตลกเลียนแบบคนอื่นได้แต่ต้องสร้างภาพลักษณ์ของตนเองให้โดดเด่นจนเป็นที่จดจำและประทับใจของคนดู จนคนดูพูดกันติดปากถึงชื่อของตัวตลก ซึ่งจะใช้ชื่อเดียวตลอดไม่ว่าจะลำเรื่องใด<sup>25</sup>

<sup>22</sup> เฟื่องอ้าง.

<sup>23</sup> หมอลำวรรณพักตร์ สีทอง สัมภาษณ์เมื่อวันที่ 9 กันยายน 2538.

<sup>24</sup> เฟื่องอ้าง.

<sup>25</sup> สัมภาษณ์หมอลำอวล โคตรสมบัติ อ้างแล้ว.

เมื่อได้หมอลำมาสวมบทบาทจนครบในเรื่อง หมอลำจะเล่าเรื่องราวในบทที่นำมาลำอย่างคร่าว ๆ และแจกแจงถึงบทบาทของตัวละครแต่ละตัวในเรื่องบางเรื่องก็นำมาลำ ลำับการออกจาก การดำเนินเรื่องในแต่ละฉาก หมอลำหมู่ในระยะเริ่มแรก การประพันธ์หรือแต่งกลอนลำให้ลำเป็นเรื่อง เป็นกลอนลำสั้น ๆ ประกอบเป็นเรื่องในหมอลำที่เก่งและหัดจนชำนาญจนเวทีเพียงแค่แจ้งให้หมอลำทราบว่าจะเล่นเรื่องใด เรื่องดำเนินไปอย่างไรบ้าง มีฉากใดและใครที่ต้องทำหน้าที่แสดงออกในแต่ละฉาก อย่างไร หมอลำจะออกจากตามลำดับ ลำดับกลอนสดหรือที่เรียกว่า จิกกลอนลำไปตามบทบาทที่ได้รับ<sup>26</sup>

ในกรณีที่หัวหน้าคณะไม่ได้เป็นหมอลำ แต่สนใจที่จะตั้งคณะหมอลำขึ้นใหม่ โดยจับลูกหลานญาติพี่น้องรวบรวมขึ้นเป็นจำนวนพอจะตั้งเป็นคณะหมอลำหมู่ได้หัวหน้าวงจะเป็นคนไปติดต่อให้อาจารย์ที่เป็นหมอลำ ซึ่งอาจจะเป็นหมอลำหมู่หรือ หมอลำกลอน เดินทางมาสอนที่บ้านของหัวหน้าวง โดยหัวหน้าวงจะเป็นคนรับผิดชอบค่าจ้าง ค่าอยู่ค่ากิน จัดหาที่พักให้กับอาจารย์ที่มาสอน โดยปกติอาจารย์จะสอนอยู่ไม่นานประมาณ 1 – 2 อาทิตย์ อาจารย์หมอลำจะจัดเตรียมเนื้อเรื่อง กลอนลำ เพื่อมาสอนลูกศิษย์ เริ่มหัดให้ลูกศิษย์ลำกลอนลำเดียวกัน ถ้าเป็นชายให้ลำกลอนของพระเอก ถ้าเป็นหญิงให้ลำกลอนนางเอก สอนกิริยาท่าทาง ศิลปะการแสดงหน้าเวทีแล้วจะทำการคัดเลือกตัวแสดงตามความเหมาะสม ลงมือซ้อมตามบทบาทของตัวแสดงแต่ละตัวประกอบเป็นเรื่องราว เมื่อพอเข้าที่เข้าทางอาจารย์ก็จะเดินทางกลับและนัดว่าจะมาดูความก้าวหน้าในการฝึกซ้อมในเวลาต่อมา ระหว่างที่อาจารย์ไม่อยู่หน้าวงต้องรับผิดชอบในการฝึกซ้อม เมื่อถึงเวลานัดหมายอาจารย์ก็จะเดินทางมาดูความก้าวหน้า ซึ่งแนะข้อบกพร่องให้ทำการแก้ไข ทำเช่นนี้ไปเรื่อยๆจนกว่าอาจารย์จะเห็นว่าหมอลำมีความสามารถในการแสดงพอที่จะออกรับงานได้ โดยปกติหมอลำคณะที่หัดขึ้นใหม่จะใช้เวลาฝึกหัดประมาณ 3 – 4 เดือน ในการจ้างงานครั้งแรก อาจารย์หมอลำจะเป็นคนมาประกอบพิธียกช่อบายศรีของวง และจะติดตามเพื่อให้กำลังใจและติชมการแสดงของหมอลำ เพื่อจะให้แนวทางแก้ไขต่อไป<sup>27</sup>

ส่วนการสมัครเข้าไปเรียนกับคณะหมอลำนั้น ส่วนมากจะเป็นลูกหลาน ญาติพี่น้องของหมอลำในคณะหรือคนที่มีความมั่นใจในการเป็นหมอลำเข้ามาสมัครเรียนหรือในกรณีหนึ่งหมอลำขาดตัวแสดงบางตัว หัวหน้าวงก็ต้องไปหา โดยการพูดคุย ชักชวน อาจจะชักชวนญาติพี่น้องของ

<sup>26</sup> สัมภาษณ์หมอลำวรรณพักตร์ สีทอง เฟื่องอ้าง.

<sup>27</sup> สัมภาษณ์หมอลำถวิล โคตรสมบัติ เฟื่องอ้าง,

ตนหรือจากคนที่หัวหน้านำมองเห็นแววในการแสดง แล้วจึงไปขออนุญาตจากพ่อแม่ขอให้มาหัดเป็นหมอลำ<sup>28</sup>

การหัดเป็นหมอลำโดยการไปสมัครกับคณะหมอลำนั้น คนที่ไปเรียนจะเริ่มจากการหัดลำให้เป็นและติดตามเมื่อหมอลำไปแสดงในงาน ครั้งแรกจะเป็นผู้ติดตามตัวเอกของเรื่อง ถ้าผู้ชายก็ให้ติดตามพระเอกหรือตัวโง่ ผู้หญิงก็ให้ติดตามนางเอกหรือนางอิจฉา ถ้ายังลำไม่ได้ก็ให้มีหน้าที่เพียงแสดงกิริยาหรือบทบาทให้เข้ากับบรรยากาศในฉากที่ออกแสดง ถ้าลำพอได้ก็จะได้ลำเพียงแค่งลอนหรือสองกลอน หมอลำที่เรียนใหม่จะฝึกหัดในลักษณะนี้จนกว่าจะมีความชำนาญในการลำ และเมื่อหัวหน้าคณะมองว่ามีความเหมาะสมกับบทบาทใด ก็จะมีการมอบหมายบทบาทตัวแสดงไว้ในโอกาสต่อไป<sup>29</sup>

การเรียนลำหมู่ในลักษณะสมัครเข้ากับคณะหมอลำ จะไม่ได้เสียเงินค่าเล่าเรียน เพราะถือว่าผู้เรียนได้ร่วมไปลำกับคณะหมอลำ หัวหน้านำอาจแบ่งเงินเป็นค่าตอบแทนหรือสินน้ำใจให้เล็กน้อยเมื่อแสดงเสร็จ เพื่อเป็นกำลังใจในการฝึกหัดเล่าเรียน ค่ากินอยู่หรือที่พักอาศัย ถ้าคนอยู่บ้านใกล้ก็พักอยู่บ้านหัวน้ำง โดยผู้เรียนอาจช่วยทำงานในบ้านตามกำลัง เช่น ตักน้ำ กวาดบ้าน ถูบ้าน ตัดฟืน ช่วยดูแลลูกหลานที่ยังเล็กของหัวน้ำง ตลอดจนช่วยงานที่เป็นอาชีพหลักของหัวน้ำง ซึ่งส่วนมากจะทำนา ทำสวนหรือค้าขายเล็กๆ น้อย ๆ คนที่อยู่บ้านไกลพอที่จะเที่ยวไปกลับได้จะอยู่ที่บ้านของตนแต่ก็ยังไปกินอยู่ที่บ้านหัวน้ำงในช่วงที่ไปเรียนลำ<sup>30</sup>

คนที่ไปเรียนหมอลำหมู่จะไม่ค่อยจำกัดอายุเหมือนหมอลำกลอน ผู้ไปเรียนมีตั้งแต่อายุอยู่ในวัยเด็ก 11 – 12 ปี ไปจนถึงคนที่มีอายุ 30 – 40 ปี เนื่องจากการลำเป็นหมอลำหมู่ใช้ระยะเวลาในการฝึกหัดเพียงระยะสั้น ๆ ประมาณ 3 – 4 เดือน คนที่มีอายุน้อยก็ไม่มีสึกเบื่อหน่ายที่จะฝึกหัด แต่เด็กที่ฝึกหัดและเป็นหมอลำได้นั้นอยู่ในวัยประมาณ 15 ปีขึ้นไป ซึ่งในช่วงนี้เสียงจะเริ่มอยู่ตัวสามารถถอดหลักบอคนอนได้ตลอดคืน หมอลำที่ไปหัดในช่วงที่เป็นวัยเด็กหรือวัยรุ่น จะได้รับบทบาทในการแสดงเป็นลูก เป็นน้องของพระเอกนางเอก ถ้าใครมีน้ำเสียงที่ไพเราะ มีรูปร่างที่สวยงาม มีศิลปะในการแสดง บทบาทการแสดงดีมีความตั้งใจและรักที่จะเป็นหมอลำ เมื่ออยู่ในช่วง

<sup>28</sup> เฟื่องอ้าง.

<sup>29</sup> เฟื่องอ้าง.

<sup>30</sup> สัมภาษณ์พ่อใหญ่เครื่อง วิริยภาพ อ้างแล้ว.

หนุ่มสาวก็จะสามารถก้าวไปเป็นตัวตายตัวแทนตัวเอง ไม่ว่าจะเป็นพระเอก นางเอก ตัวโกงหรือนางอิจฉา ส่วนหมอลำรุ่นก่อนก็ขยับขึ้นไปแสดงเป็นพ่อแม่หรือพ่อพญาแม่พญา<sup>31</sup>

หมอลำหมู่จะเรียนเนื้อหาเป็นเรื่องราว ตามตำนาน นิทานชาดก ที่นำมาเป็นบทเรื่องในการลำ อย่างเช่นหมอลำคณะหนึ่งต้องการลำเรื่อง นางนกกกระจาบ ก็จะให้อาจารย์หมอลำนำเรื่องนางนกกกระจาบไปดัดแปลงเป็นบทเรื่อง จำนวนฉากหรือจำนวนบทย่อยที่แสดงหน้าฉาก ตัวละครในเรื่อง แล้วอาจารย์หมอลำจะแต่งกลอนลำผูกเป็นเรื่องราวต่อกันไป จากเริ่มต้นจนจบเรื่องนิทานที่นำมาลำแบ่งตัวละครตามบทบาทในเรื่องให้ หมอลำนำกลอนลำที่ตนสวมบทบาทการแสดงไปท่องจำ แยกแยะลักษณะนิสัยของตัวละครในเรื่องให้หมอลำที่สวมบทบาทไปหัดแสดงกิริยาท่าทางของตัวละคร ประกอบการลำ<sup>32</sup>

ต่อมาอาจารย์หมอลำจะเริ่มฝึกรวมกันเป็นคณะ โดยเรียงตามลำดับฉาก หมอลำก็จะลำมาตามลำดับฉากหลังในการแสดงแต่ละฉาก เมื่อเสร็จฉากแรกก็จะหัดฉากที่ 2 ที่ 3 ต่อไปเรื่อยๆ กว่าที่จะจบเรื่องที่จะฝึกหัด หมอลำแต่ละคนก็จะเรียนแต่งกลอนลำตามบทบาทของตนแต่ก็ต้องทราบเนื้อเรื่อง จำนวนฉาก บทรับส่งกับตัวละครอื่นตามลำดับ ในแต่ละฉากให้ถูกต้องแม่นยำ แต่อย่างไรก็ตามโดยปกติหมอลำแต่ละคณะจะมีคนคอยกำกับการออกฉากแต่ละฉาก คอยเรียกตัวละครให้ออกตามคิว ซึ่งผู้ควบคุมฉากนี้ส่วนมากจะเป็นอาจารย์หมอลำ คนที่ได้รับหน้าที่ให้คอยควบคุมการแสดง หัวหน้าคณะหมอลำ<sup>33</sup>

ในแต่ละปีหมอลำจะนำบทเรื่องใหม่เข้ามาลำ ซึ่งในการแต่งกลอนตามบทเรื่องหัวหน้าคณะหมอลำจะมอบหมายให้คนในคณะที่มีความสามารถในการประพันธ์กลอนลำ ดัดแปลงนิทานตำนานหรือชาดก ให้มาเป็นบทเรื่องที่เหมาะสมกับการแสดงหมอลำ เขียนเป็นกลอนลำเรียงร้อยต่อกันเป็นเรื่องราว หรือถ้าคนในคณะไม่มีใครที่สามารถทำได้ หัวหน้าคณะก็ต้องไปหาอาจารย์ที่สามารถแต่งหรือประพันธ์กลอนลำให้ดัดแปลงบท เรื่องที่ต้องการให้ แล้วจึงนำมาฝึกลำ โดยที่ผู้มีหน้าที่ควบคุมการฝึกลำเรื่องใหม่ก็อาจจะเป็นหัวหน้านางหรือหมอลำในวงที่ได้รับมอบหมาย<sup>34</sup>

คณะหมอลำหมู่ลำได้ประมาณ 3 ปี จึงจะถือได้ว่าเป็นคณะที่มีความชำนาญในการลำ คือมีน้ำเสียงการลำที่ไพเราะ ชำนาญในการฟ้อนรำ เข้าถึงบทบาทการแสดง หน้าเวที หมอลำแสดงตามบทบาทได้อย่างลื่นไหลไม่ติดขัด และเมื่อหมอลำทุกคนในคณะมีความชำนาญในการลำและ

<sup>31</sup> สัมภาษณ์หมอลำถวิล โคตรสมบัติ.

<sup>32</sup> เฟื่องอ้าง.

<sup>33</sup> เฟื่องอ้าง.

<sup>34</sup> เฟื่องอ้าง.

การแสดงแล้ว การฝึกหัดการเล่าเรื่องใหม่จึงไม่เป็น การยาก บางครั้งเมื่อถึงคราวจำเป็น เช่น ในการไปแสดงหมู่บ้านหนึ่ง เกิดมีคนจ้าง ต้องนำไปอีก การที่จะเล่าเรื่องเดิมก็จะทำให้คนดูเบื่อหน่าย หมอลำจึงต้องหาเรื่องใหม่ มาแสดงหรือไปเล่าในหมู่บ้านเดิมซ้ำกันหลาย ๆ ครั้ง หมอลำจะเล่าเรื่องใหม่ที่ไม่เคยเล่าก็เพียงแค่แจกแจงบท จำนวนฉากในเรื่อง การดำเนินเรื่องราว ก็สามารถปล่อยหมอลำให้ไปเล่าตามบทในแต่ละฉาก โดยที่หมอลำแต่ละคนต้องค้นกลอนสดหรือจิกกลอนลำ ให้เข้ากับเนื้อเรื่อง ตลอดจนพูดและแสดงบทบาทารับส่งกันได้ในพื้นที่ทันใจ<sup>35</sup>

### ครูหรืออาจารย์ของหมอลำหมู่

ในระยะแรกที่หมอลำหมู่แยกตัวออกมาจากหมอลำพื้นใหม่ ๆ คนที่ทำหน้าที่สอนหมอลำหมู่จึงน่าจะเป็นหมอลำพื้น ด้วยเหตุผลที่ว่า หมอลำหมู่เป็นหมอลำที่เล่าโดยใช้กลอนลำมาร้อยเรียงต่อกันเป็นเรื่องราวตามนิทาน ตำนานหรือชาดกที่หยิบยกมาเล่าแบบเดียวกับหมอลำพื้น ต่างกันตรงที่หมอลำพื้นมีหมอลำเพียงคนเดียวหรือสองคนสวมบทบาทเป็นตัวละครได้หลายตัว ในขณะที่หมอลำหมู่นั้น หมอลำคนหนึ่งแสดงบทบาทเพียงบทบาทเดียวและจะแสดงในลักษณะชายจริงหญิงแท้ บุคคลที่ชำนาญทั้งการเล่า การเล่าเรื่องและแสดงบทบาทสมมุติก็คือหมอลำพื้น ซึ่งจะรับหน้าที่เป็นอาจารย์หมอลำถ่ายทอดศิลปะการแสดงหมอลำหมู่ให้กับหมอลำหมู่นั่นเอง<sup>36</sup>

ในขณะเดียวกันหมอลำที่มีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงหมอลำพื้นจากหมอลำที่มี คนเดียวหรือสองคนเล่าเรื่องเป็นหลายคนเล่าเรื่อง ก็เคยเป็นหมอลำพื้นมาก่อน ไม่ว่าจะเป็นหมอลำทองคำ หมอลำอินตา ไชยราช<sup>37</sup>

ต่อมาเมื่อหมอลำหมู่มีแพร่หลายมากขึ้น คนที่ทำหน้าที่เป็นครูให้กับหมอลำหมู่ก็คือคนที่เคยเป็นหมอลำหมู่มาก่อน ซึ่งส่วนมากหมอลำที่เป็นครูจะเป็นหรือเคยเป็นตัวเอกของคณะหมอลำที่เป็นครูกันมากคือพระเอก นางเอกและตัวตลก ที่เป็นดังนี้ก็เนื่องมาจากทั้งสามตัวละครนี้เมื่อไปเล่าหรือไปแสดงที่ใด จะเป็นที่รู้จักและประทับใจของคนดู ทำให้เมื่อมีการมาติดต่อเป็นครูหมอลำคนที่ติดต่อจึงคิดถึงก่อนตัวละครอื่นและอีกเหตุผลหนึ่งตัวละครในหมอลำทั้ง 3 ตัวนี้ ต้องคัดเลือกจากหมอลำที่มีความโดดเด่นกว่าคนอื่น มีลักษณะเฉพาะที่ดึงดูดใจ พระเอกนางเอกต้องมีเสียงนุ่มนวลไพเราะ กิริยามารยาทเรียบร้อยนุ่มนวล บทบาทการแสดงโดดเด่น สามารถเข้าถึงบทในละครทั้งบทรัก บทเศร้า บทโศก บทรื่นเริงชมป่าชมดงและที่สำคัญต้องมีปฏิภาณไหวพริบในการ

<sup>35</sup> เฟื่องอ้าง.

<sup>36</sup> สัมภาษณ์หมอลำทองคำทองมาก จันทะลือ อ้างแล้ว.

<sup>37</sup> เฟื่องอ้าง.

แสดง สามารถรับส่งบทกับตัวละครอื่นอย่างลื่นไหล ซึ่งจุดนี้จะเป็นส่วนสำคัญ เพราะการเล่าเรื่อง นั้นคนที่เป็นตัวดำเนินเรื่องก็คือพระเอกหรือนางเอก ส่วนตัวตลกหรือเสนาต้องมีลักษณะเฉพาะใน ตัวเอง สามารถสร้างเสียงหัวเราะให้คนดูได้ นับตั้งแต่เรื่องการแต่งกาย ซึ่งต้องเสาะหารูปแบบการ แต่งกายที่มองดูแปลกและดูตลกขบขัน การเดิน กิริยาท่าทาง ตลอดจนคำพูดที่ทำให้คนดูหัวเราะ ได้ทั้งน้ำตาเลยทีเดียว ในขณะที่ตัวตลกที่เก่งจะสามารถสร้างเอกลักษณ์เฉพาะตัวให้โดดเด่น ทำให้คนดูจำได้แม่นและจะจำในชื่อเดียวตลอดไม่ว่าจะเล่าในเรื่องใด<sup>38</sup>

นอกจากเหตุผลในเรื่องความสามารถเฉพาะตัวของหมอลำทั้งสามตัวละคร ความมีชื่อเสียง เป็นที่รู้จักและประทับใจในหมู่คนดู เมื่อไปเป็นครูให้หมอลำคนใดหรือคณะใดแล้ว หมอลำที่เป็น ลูกศิษย์จะเป็นที่สนใจและได้รับการยอมรับความสามารถในขั้นแรก แม้เจ้าภาพหรือคนดูที่มาจ้าง งานจะไม่เคยเห็นผลงาน แต่จะอาศัยชื่อเสียงของครูหมอลำเป็นเครื่องรับประกันความสามารถของ ลูกศิษย์ตัดสินใจมาจ้างงาน ยิ่งหมอลำมีความสามารถเพียงพอแล้ว จะสามารถสร้างชื่อเสียง สร้าง ความสำเร็จได้รวดเร็วยิ่งขึ้น ขณะเดียวกันความมีชื่อเสียงของครูจะสามารถแนะนำและสร้าง เครือข่ายในการสร้างงานได้มากขึ้นตามไปด้วย<sup>39</sup>

นอกจากหมอลำพื้นและหมอลำหมู่จะมาเป็นครูของคนที่ยื่นลำหมู่แล้ว หมอลำกลอนยัง ได้เข้ามามีบทบาทในการเป็นครูของหมอลำหมู่ ด้วยเหตุที่ว่าหมอลำกลอนจะเรียนทั้งเรื่องราวทาง โลกและทางธรรม ครอบคลุมเนื้อหาที่เกี่ยวกับนิทานชาดกและตำนานพื้นเมือง หมอลำกลอนจึง สามารถถ่ายทอดภูมิปัญญาในเรื่องที่หมอลำหมู่นำไปเล่า ตลอดจนมีความสามารถในการประพันธ์ กลอนลำ มีลีลาท่าทางและศิลปะการแสดงออกหน้าเวทีที่โดดเด่น มีชื่อเสียงเป็นที่รู้จักในหมู่ คนฟัง ซึ่งความสามารถเหล่านี้จะเป็นเครื่องรับประกันถึงความสามารถและการจ้างงานของลูก ศิษย์ แต่การสร้างชื่อเสียงที่คงทนและยาวนานเป็นที่ยอมรับ ต้องอาศัยความสามารถของตนเองทั้ง หหมด ครูหรืออาจารย์เป็นแกนแห่งชื่อเสียงในขั้นแรกเท่านั้น<sup>40</sup>

<sup>38</sup> สัมภาษณ์หมอลำถวิล โครตรสมบัติ.

<sup>39</sup> เพิ่งอ้าง.

<sup>40</sup> สัมภาษณ์หมอลำทองมาก จันทะลือ.

## เทคนิคและศิลปะการแสดงของหมอลำหมู

อาจพูดได้ว่าในบรรดาหมอลำด้วยกันทั้งหมด หมอลำหมูเป็นหมอลำที่มีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงตัวเอง ตลอดทั้งในด้านเทคนิคที่นำมาประกอบการลำ ศิลปะการแสดงที่ผสมกลมกลืน ทั้งศิลปะพื้นบ้านของภาคอีสานและภาคอื่น<sup>41</sup>

คนทั่วไปจะเรียกหมอลำประเภทนี้ว่าลำหมู ลำเรื่อง ลำเรื่องต่อกลอน หมอลำหมูเรียกตามจำนวนสมาชิกในคณะที่มีจำนวนมาก เวลาไปแสดงที่ไหนก็จะยกไปเป็นพวกเป็นหมู่คณะ ส่วนชื่อหมอลำเรื่องและลำเรื่องต่อกลอนนั้น เรียกตามลักษณะการลำที่ลำเป็นเรื่องโดยใช้กลอนลำมาเรียงร้อยเป็นเรื่อง<sup>42</sup>

### บทเรื่องและการแสดง

ในช่วงระยะนี้เรื่องราวที่หมอลำหมูนำมาลำนั้นเกือบทั้งหมดเป็นนิทาน ตำนาน ชาดก อย่างเช่นเดียวกับหมอลำพื้นลำ เมื่อคณะหมอลำตกลงใจว่าจะลำนิทาน ตำนาน ชาดกเรื่องใดมาลำแล้ว ก็จะมอบหมายให้มีการเขียนบทเรื่อง ลำดับฉาก จำนวนฉาก วางตัวละคร แต่งกลอนลำ ดำเนินกลอนลำตามลำดับให้เป็นเรื่องราว<sup>43</sup>

การเขียนบทเรื่องเพื่อจัดจำนวนฉากและแต่งกลอนลำนั้น จะยึดโครงเรื่องหลักเป็นส่วนที่สำคัญ แต่ก็สามารถเสริมหรือเพิ่มเติมบทตัวละครในเรื่อง ตัดเรื่องและตัวละครที่ไม่มีความสำคัญที่ทำให้เนื้อเรื่องยืดเยื้อจนทำให้การดำเนินเรื่องไม่กระชับ แต่การตัดตัวละครและเพิ่มตัวละครในเรื่องนั้น ต้องไม่ทำให้โครงเรื่องเดิมเสียไป เช่น นิทานพื้นบ้านเรื่องนางผมหมอม คนที่มีหน้าที่เขียนบท จะคงเค้าโครงเรื่องในตัวละครที่สำคัญไว้ไม่ว่า จะเป็นนางสีดาแม่ของนางผมหมอม นางผมหมอม นางลุนน้องสาว พญาช้าง พ่อของนางผมหมอม ท้าวบังเกิดพระเอกของเรื่อง สีดาและชาดาลูกชายและลูกสาวของนางผมหมอมและท้าวบังเกิด ตัวอิจฉาคือนางโพง ตัวละครเหล่านี้ถือว่าเป็นตัวละครหลักที่เป็นตัวสร้างให้เกิดสถานการณ์ต่อไป ต้องคงไว้ ส่วนพ่อแม่ของนางสีดาหรือท้าวบังเกิดอาจมีหรือไม่ก็ได้ บางครั้งอาจมีแค่พ่อหรือแม่ ซึ่งก็แล้วแต่ว่ามีหมอลำครบตัวละครหรือไม่<sup>44</sup>

<sup>41</sup> สัมภาษณ์หมอลำถวิล โคตรสมบัติ อ้างแล้ว.

<sup>42</sup> เฟื่องอ้าง.

<sup>43</sup> เฟื่องอ้าง.

<sup>44</sup> สัมภาษณ์หมอลำวรรณพัทธ์ สีทอง อ้างแล้ว.

เมื่อมีการเขียนบท แบ่งจำนวนฉากและวางตัวแสดงหลักเรียบร้อยแล้ว ในระหว่างที่ถ้าก็อาจมีการแทรกบทเข้าไปได้อีก อย่างเช่น เด็กผู้หญิงที่ถูกพญาช้างจับมารับใช้นางผมหอม อาจจะได้รับบทโดยตลกหญิงหรืออีแต่ัว ในบทเรื่องท้าวบังเกิดเมื่อได้ผอบผมนางผมหอมเกิดหลงรักจึงเดินทางไป เข้าป่าไปตามเจ้าของผอบตามลำพัง เมื่อนำมาแสดงแทนที่จะเดินทางไปตามลำพังก็มีตัวตลกชายหรือเสนาร่วมเดินทาง ในระหว่างการเดินทางนี้อาจมีการเพิ่มบทให้ตื่นเต้น โดยให้ท้าวบังเกิดเจอกับเหตุการณ์หลายๆอย่างเช่น เจอโจรป่าแล้วมีการสู้รบกัน ในที่สุดท้าวบังเกิดก็ชนะเมื่อท้าวบังเกิดเจอกับนางผมหอมแล้ว เกิดความรักใคร่ชอบพจนตกลงอยู่กินด้วยกัน อาจจะแสดงให้คู่ของเสนาและอีแต่ัวรักใคร่ชอบพกันไปด้วย หรือแสดงออกในลักษณะไม่กินเส้นกันระหว่างเสนาและอีแต่ัวก็ได้<sup>45</sup>

ในระหว่างการลากล้ำตัวละครคนไหนไม่มาหรือมีหมอลำไม่พอกับจำนวนตัวละคร ก็สามารถตัดตัวละครตัวที่ไม่ทำให้การดำเนินเรื่องเสียไปทิ้งได้อีก การตัดตัวละครทิ้งในบางตัวก็จะมีผลทำให้การตัดฉากที่ตัวละครตัวนั้นออกแสดงทิ้งไปด้วย เช่นเดียวกัน จำนวนฉากในบทเรื่องในระหว่างลากล้ำ ถ้าเห็นว่าฉากมีมากหรือยืดเยื้อ จนทำให้เรื่องไม่จบตามระยะเวลาที่กำหนด ก็สามารถตัดฉากที่ไม่สำคัญทิ้งได้<sup>46</sup>

ในบทเรื่องของหมอลำจึงมีทั้งตัวละครที่เป็นตัวดำเนินเรื่องตามเค้าโครงเดิมและตัวละครที่เพิ่มเข้ามาเพื่อเสริมบทให้ดูสนุกตื่นเต้น เมื่อนำบทเรื่องไปลำจริง ก็สามารถตัดหรือเพิ่มบทได้อีกเช่นกัน ซึ่งในการตัดหรือเพิ่มบทนั้น หมอลำจะดูถึงความเหมาะสมในเรื่องของตัวแสดง เวลาความกระชับของฉากและเรื่อง<sup>47</sup>

หมอลำที่สวมบทบาทเป็นตัวละครในบทเรื่องและเป็นตัวหลักสำคัญในการดำเนินเรื่อง ซึ่งจะได้แก่ พระเอก นางเอก ตัวโกง ตัวอิจฉา พ่อพญา แม่พญา เวลา ไปแสดงยังหน้าเวทีจะถูกจำกัดบทบาทให้แสดงตามบทเรื่อง ฉะนั้นเรื่องได้บ้างแต่ต้องไม่ทำให้เสียเค้าโครงเรื่อง การแสดงออกนอกเรื่องนั้นอาจจะอยู่ในรูปการแสดงเพื่อให้มีการส่งบทกับตัวตลกหรือการแสดงที่เป็นการสร้างปฏิสัมพันธ์กับคนดู เช่นอาจจะพูดล้อสอยหยอกล้อกับคนดูหรือการแสดงเพื่อส่งบทกับตัวละครอื่นๆ ในเรื่อง อย่างเช่นใน บทเรื่อง เมื่อพระเอกเจอกับนางเอกในสวน (ในการแสดงหมอลำนางเอกนิยมไปเที่ยวป่าชมสวน ซึ่งถือว่าเป็นฉากขอดนิยม ต้องมีในหมอลำ) พระเอกต้องลากล้ำเกี้ยวพาราสี นางเอกตามกลอนลำที่ประพันธ์ไว้ในบทเรื่อง นางเอกก็ต้องลาคอบเป็นเชิงยอมรับ

<sup>45</sup> เพิ่งอ้าง.

<sup>46</sup> สัมภาษณ์หมอลำถวิล โคตรสมบัติ อ้างแล้ว.

<sup>47</sup> สัมภาษณ์หมอลำวรรณพักตร์ สีทอง อ้างแล้ว.

รักพระเอกตามกลอนลำที่มีในเรื่อง แต่ในบทนี้พระเอกและนางเอกอาจใช้คำพูดง่าย ๆ หมายความว่า ได้อย่างอิสระพอสมควร พระเอกนางเอกสามารถเลือกใช้คำพูด คำผญา ที่มีลักษณะการเกี่ยวพาราสี ซึ่งบางครั้งอาจแฝงด้วยคำประชดประชันหรือเหน็บแนมให้เจ็บ แต่ในที่สุดในงานนี้พระเอกนางเอกต้องจบลงด้วยการตกลงรักซึ่งกันและกัน อย่างเช่น เมื่อพระเอกเจอนางเอกก็จะถามข่าวคราว ซึ่งนำไปสู่การเกี่ยวพาราสี<sup>48</sup>

พระเอก : นื่องเหล่าคนงามลืไปไธมาแต่ทางได้นือ อยู่บ้านไค้เมืองไค้ละนื่อง

นางเอก : นื่องลืไปทางหน้ามาแต่ทางหลัง บ้านนื่องอยู่ทางหลุ่ม (ไค้) เมืองนื่องอยู่ทางเทิง (เหนือ) ฟั่นแล้วอ้าย

พระเอก : ถ้านื่องลืไปทางหน้ามาแต่ทางหลังอ้ายบ่อว่า ขอให้พณนื่องเอาอ้ายไปนำท่อนั้นกะพอ คั่นนื่องอยู่บ้านหลุ่มอ้ายกะลืออยู่บ้านเทิง คั่นนื่องอยู่เมืองเทิงอ้ายกะลืออยู่เมืองหลุ่ม บ่อเป็นหยังดอกเฮาไปนำกันกะได้ อ้ายขอเมื่อบ้านนำแห่น

นางเอก : คั่นลืเมื่อนานนื่องโคนางบ่อว่า ลืพาไปถามพ่แม่นื่องทางท่านลืว่าจ้งได้ พ่ของนื่องเป็นเลื่อเก๋าว่าแต่เห็นผู้ชายแปลกหน้าไปนำนื่อง เพ็นพาดปิ่นใส่ป่องเอี่ยม (หน้าต่าง) ไว้โลดไค้ อ้าย อ้ายลืเมื่อนานนื่องอยู่บ่อ

พระเอก : (พูดกับคนดู) มาล้างเว้าจ้งตั้งพ่แม่พื่อนื่อง ขะน้อย(ผม) ลืบ่ตายชะ บ่ออือ ขะน้อยบ่ออยากตายแล้วลูกเมียกะบ่อมีนาเขา บ่อทั้นขึ้นสวรรค์ขึ้นฟ้าหน้าเขาจักเทื่อ แต่ว่าตายเป็นตาย คั่นบ่อไปมันเสี่ยเซิงชาย (พูดกับนางเอก) แม่นพ่อนื่องลืเป็นเลื่อ แม่นื่องลืเป็นสาว อ้ายกะลืเมื่อนาน เฮ็ดจ้งไค้แนวมักลูกสาวเขา ถูกพ่ตายยังตายมันกะคุ้ม จ้งไค้กะอย่าอยู่ไค้ลื้อ อ้ายเคื่อนื่อง ถ้าถูกพ่อนื่องยังตายกะขอตายอยู่ในอ้อมกอดของนื่อง อ้ายกะพอใจ

นางเอก : (พูดกับคนดู) พ่แม่พื่อนื่องเพ็นคือลืจ้งใจกับขะน้อยอือลืละนื่อ รูปกะหล่อโดน ๆ จ้งพ้อ (นาน ๆ จ้งพบ) จ้งไค้กะรับเพ็นเป็นขู้พ้อได้ชูเล่น ๆ กะเอาเนาะพ่แม่ พื่อนื่องเนาะ (พูดกับพระเอก) ถ้าอ้ายยืนย่นจ้งใจกับนื่องอือลื นื่องกะลืเว้าความจริง ให้อ้ายฟัง ฟังเคื่ออ้ายเคื่อ<sup>49</sup>

เมื่อถึงตอนนี้นางเอกก็จะใช้กลอนลำตามบทเรื่องบอกกล่าวความจริงกับพระเอก เมื่อจบกลอนลำก็จะพูดสรุปกลอนลำตามที่ประพันธ์ไว้ในบทเรื่อง

จากการพูดได้ตอบของนางเอกและพระเอก เป็นการพูดได้ตอบที่อยู่นอกเหนือ จากบทเรื่อง จึงไม่ต้องคำนึงถึงความจริงในเรื่อง ซึ่งพระเอกและนางเอกรับบทเป็นคนในสมัยโบราณที่ใน

<sup>48</sup> เฟ้งอ้าง.

<sup>49</sup> สัมภาษณ์หมอลำถวิล โคตรสมบัติ.

สมัยนั้นยังไม่มีป็นเป็นอาวธ แต่เป็นการพูดถึงป็นโดยเอาความเป็นปัจจุบันเข้าไปในการแสดง  
หมอลำ

ตัวละครของหมอลำแม้จะดำเนินเรื่องตามเค้าโครงเรื่อง แต่ในบทและฉาก ก็สามารถ  
แทรกเรื่องราวที่อยู่นอกบท อาจจะเป็นเรื่องราวความเป็นจริง เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นจริงในสังคมและ  
เป็นที่สนใจแทรกเข้าไปในบทบาทการแสดง อาจจะไม่แทรกเข้าไปในบทสนทนา บทกลอนลำ<sup>50</sup>

ตัวละครเสริมที่อยู่นอกเหนือจากบทเรื่อง คือ ตัวตลกหรือเสนา เสนามีหน้าที่ ช่วยเสริม  
สอดแทรก การแสดงให้เร้าใจ ไม่น่าเบื่อ ด้วยบทบาทที่ต้องมีหน้าที่กระเฝ้าเข้าเหย้า สร้างความ  
ตลกขบขัน ความสนุกสนานและดึงให้คนดูมีส่วนร่วมและปฏิสัมพันธ์กับการแสดงของหมอลำ<sup>51</sup>

ตัวตลกเป็นตัวละครที่มีอิสระในการแสดงมากที่สุด ตัวตลกไม่ต้องสวมบทบาทเป็นตัวละครตามบทเรื่อง ตัวตลกนิยมใช้นามแฝงเพื่อใช้ในการแสดง เป็นนามที่ตั้งขึ้นเหมือนเป็นลักษณะ  
เหมือนยี่ห้อหรือตราผลิตภัณฑ์สินค้าที่ไม่มีการเปลี่ยนแปลง ตัวตลกจะใช้นามแฝงนี้ตลอดไปไม่ว่า  
จะไปแสดงหมอลำเรื่องใดกับคณะหมอลำใด หมอลำถวิล โคตรสมบัติเป็นตัวตลกหมอลำหมู่ ใช้นาม  
แฝงว่าสิบเอกจ๋า จ้าแจ่ว โดยปกติสิบเอกจ๋า จ้าแจ่ว เป็นตัวตลกประจำคณะขวัญอุบล ไม่ว่า  
คณะขวัญอุบลจะแสดงเรื่องใด เปลี่ยนเรื่องแสดงไปแล้วหลายเรื่องตลอดระยะเวลาตั้งคณะหมอลำ  
มา 10 ปี หมอลำถวิลจะใช้ชื่อว่าสิบเอกจ๋า จ้าแจ่วในการแสดงทุกๆ เรื่อง ไม่ว่าเรื่องนั้นจะเป็น  
นิทานโบราณ เรื่องผาแดงนางไอ่ ท้าวท้าวคำคำ พระเวสสันดรและถ้ามีคณะอื่นมาจ้างหมอลำถวิล  
ไปแสดง หมอลำถวิลก็จะใช้ชื่อในการแสดงว่าสิบเอกจ๋า จ้าแจ่ว เหมือนเดิม<sup>52</sup>

ตัวตลกนอกจากจะสวมบทโดยใช้ชื่อที่เป็นนามแฝงเดียวตลอดแล้ว ด้วยเหตุที่ตัวตลกเป็น  
ตัวละครเสริมที่อยู่นอกเหนือจากโครงเรื่อง บทบาทการแสดงของตัวตลกคล้าย ผู้เข้าไปสังเกตการ  
เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในละครที่ในบางครั้งก็ร่วมแสดงบทบาทไปกับตัวละครในเรื่อง เพื่อให้คนดูเกิด  
อารมณ์คล้อยตามและในบางครั้งเมื่อตัวละครสวมบทบาทอย่างเต็มที่ คนดูเกิดอารมณ์คล้อยตาม  
เหตุการณ์จนถึงจุด ๆ หนึ่ง ตัวตลกจะเข้ามาสอดแทรกถึงอารมณ์คนดูให้กลับเข้าสู่เหตุการณ์ปกติ  
แต่ต้องไม่ทำให้โครงเรื่องหลักเหล่านั้นเสียไป ดังเช่นในเรื่องที่ยกตัวอย่างผ่านมามีคือเรื่องนาง  
ผมหอม ที่ในเรื่องท้าวบังเกิดต้องเดินทางเข้าไปตามเจ้าของผอมผอมโดยลำพัง เมื่อนำมาแสดง  
แทนที่ท้าวบังเกิดจะเดินทางโดยลำพังก็ให้มีตัวตลกหรือเสนาติดตามไปด้วย ในระหว่างทางที่ท้าว  
บังเกิด เดินทางอาจจะมีฉากเสริมที่ให้ท้าวบังเกิดแสดงความสามารถในการเป็นพระเอกให้เด่นชัด

<sup>50</sup> เฟื่องอ้าง.

<sup>51</sup> เฟื่องอ้าง.

<sup>52</sup> เฟื่องอ้าง.

ยิ่งขึ้น (ถ้าหมอลำคณะนั้นต้องการยกให้พระเอกเป็นตัวเด่นหรือเห็นว่าพระเอกสามารถ ดึงดูดใจ และสร้างความประทับใจ) เช่น เพิ่มฉากให้ท้าวบังเกิดต้องสู้รบกับโจรป่า ในฉากของการต่อสู้ เสนาอาจจะเข้าไปช่วยสู้กับโจรหรือหลีกเลี่ยงการสู้รบ โดยกล่าวออกตัวขอเป็นผู้เชียร์หรือพุดยุง ส่งเสริมให้มีการสู้รบให้แตกหัก<sup>53</sup>

ในฉากต่อเมื่อท้าวบังเกิดพบกับนางผมหอม ฉากบังคับของเรื่องต้องมีฉากท้าวบังเกิดเกี่ยว พาราสิกับนางผมหอมก่อนที่จะตกลงปลงใจอยู่กินกันฉันสามีภรรยา ในขณะที่เดียวกันก็จะมีฉาก เสริม ซึ่งอาจจะให้เสนาทำท่าตกหลุมรักหญิงรับใช้ของ นางผมหอม ซึ่งอาจจะรับบทโดย ตลกหญิง ฉากเกี่ยวพาราสิของเสนาและอีแต้วเป็นฉากที่ไม่ต้องคำนึงถึงความจริงในเรื่อง เป็นการ เกี่ยวพาราสิในเชิงตลกโปกฮา อาจจะใช้การฉายผญาเกี่ยว เช่น

เสนา : “เจ้าผู้นมเหลื่อเถื่อส่างบ่อสานกะตำใส่ บัดถ้าไฟไหม้บ้านไผลิหิ้วกะตำนม นอ นางเอ๋ย”

อีแต้ว : “แม่น้อยนมเหลื่อเถื่อตีเป็นหยั่งละอ้ายอ้อย บ่อได้นักกบาลหัวเจ้ามาเว้าเฮ็ดอี หยั่ง”<sup>54</sup>

เสนา : “เจ้าผู้สืตต่างหล่างขุมขี้ยางคือสิใหญ่่น้อ จกไปเฮ็ดกระบองได้คือสิได้หลายลิ้ม เดื่อ ละนาง”

(เจ้าผู้รูปร่างอวบอ้วน ขุมขี้ยาง(อวัยวะเพศ)เจ้าคงจะใหญ่ ถ้าล้วงเอาไปทำได้คงจะได้ทีละ มัด ๆ)

อีแต้ว : “เจ้าผู้สืตต่างหล่างขุมขี้ยางอ้อยกะใหญ่ เหมิดโคตรพ่อโคตรแม่เจ้ามาเข้านั้นกะโหลม นออายน้อ”<sup>55</sup>

การเกี่ยวพาราสิระหว่างเสนาและอีแต้วจะออกในลักษณะตลกโปกฮา พุดจากันอย่างถึง พริกถึงขิง ในการจบของฉากก็อาจจะให้เสนากับอีแต้วชอบพอกัน อยู่กินกันฉันสามีภรรยาหรือ อาจจบฉากด้วยการที่ทั้งคู่ต่างก็ไม่กินเส้น คอยเป็นคู่กัดชิงไหวชิงพริบกันในฉากต่อไป

แต่ในฉากที่เป็นแกนสำคัญของเรื่อง คือ ฉากที่ท้าวบังเกิดพาขีเรือพานางผมหอมและลูก ทั้งสองคือสีลาและชาดากลับบ้านเมือง ระหว่างทางนางโงงผลักนางผมหอมตกเรือแล้วปลอมตัว เป็นนางผมหอม โดยมีผู้เห็นเหตุการณ์คือสีลา ชาดา และเสนา แต่ทั้งสามถูกนางโงงขู่ว่าถ้าบอก

<sup>53</sup> เฟื่องอ้าง.

<sup>54</sup> เฟื่องอ้าง.

<sup>55</sup> ทรงศักดิ์ ปรารักษ์วัฒนกุล การศึกษาเปรียบเทียบคำอุ้วว่าอุ้วสาวล้านนาและผญาเกี่ยว

ท้าวบังเกิดก็จะฆ่าทิ้งเสีย เมื่อไปถึงบ้านเมืองแล้วจะมีฉากที่ให้นางโงงทรมาณ คู่ค้าและใช้งาน สีลาและชาดาลับหลังท้าวบังเกิด โดยคนเห็นเหตุการณ์คือเสนา เสนาจะเข้าไปห้ามปรามนางโงงไว้แต่จะไม่เข้าไปช่วยเหลือสีลา และชาดา เสนาจะเป็นคนเล่าเหตุการณ์ที่นางโงงทรมาณสีลาและชาดาให้ท้าวบังเกิดฟัง ท้าวบังเกิดก็จะไม่สนใจคำพูดของเสนา แล้วยังดูว่าเสนาหาว่ายุแหย่ให้สามีภรรยาเขา ผิดใจกัน ซึ่งจากนี้เสนา ก็จะโกรธกับท้าวบังเกิด และหันมาพูดเล่นกับคนคู่เกี่ยวกับท้าวบังเกิด เช่น

“ไอ้ย พ่อแม่พี่น้องเอ๋ย เกิดเป็นคนอิหยังสะมาโง่แท้ นอนนำเมียอยู่คู่มือ ยังจำเมียจะของบ่อได้ คนจั่งสิมันพอนำเอาไปเฮ็ดฝุ่นใส่กลั้ล้นน้อพ่อแม่พี่น้อง ขะน้อยสิขามันทิมชะคอก หย่อนมันละจะน้อยจั่งบ่อได้เป็นพระเอก ทั้งที่เว้าพื้นความหล่อจะน้อยกะ กินขาด...” แล้วเสนา ก็จะออกทำทางไปยื่นเทียบความหล่อของตัวเองกับพระเอก โดย ไม่สนใจจะพูดกับท้าวบังเกิดให้รู้เรื่องหรือแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นแต่อย่างใด เนื่องจากในบทเรื่อนั้นคนที่ทำให้ท้าวบังเกิดเชื่อว่านางโงงปลอมไม่ใช่นางผมหอมคือสีลาและชาดา<sup>56</sup>

ตัวเสนาแม้จะมีบทบาทเด่นแต่ก็ไม่ใช่ตัวเดินเรื่อง เป็นแค่ตัวสอดแทรกให้คนดูรู้สึกสนุก ตลกขบขัน คลายความเครียดกับเหตุการณ์ที่หมอลำแสดง ตัวตลกที่ดีที่มีความสามารถต้องรู้ จังหวะการสอดแทรก การเรียกร้องความสนใจจากคนดู สามารถสร้าง เอกลักษณ์ให้ตัวเองโดดเด่นจนคนจำได้ ซึ่งอาจจะสร้างเอกลักษณ์ด้วยการแต่งกาย เช่น สิบเอกจ๋า จ๋าแจ่ว จะใส่ชุดสีทึบก็คล้ายกับชุดตำรวจตลอดไม่ว่าจะแสดงเรื่องที่เป็นนิทานโบราณเรื่องใด ๆ การแต่งหน้าที่แปลกประหลาด เสนาบางตัวจะแต่งหน้าเขียนคิ้วเหมือนกับชาลี แชนปิ้น กิริยาทำทางซึ่งบางคนอาจทำเป็นคนพูดไม่ชัด ดิฉ่างบ้าง ในขณะที่เดียวกันเสนาต้องรู้จักรับส่งมุขตลกกับตัวละครตัวอื่นให้ได้อย่างกลมกลืน<sup>57</sup>

อย่างไรก็ตามผู้อยู่เบื้องหลังที่มีผลต่อการแสดงของหมอลำมากที่สุดก็คือ คนกำกับเรื่อง ซึ่งมีหน้าที่เป็นคนกำกับเรื่อง กำกับฉาก กำกับตัวหมอลำให้แสดงบทบาทตามบทบาทของเรื่อง คนกำกับเรื่องต้องเป็นคนที่มีความเข้าใจและศึกษาบทเรื่องให้ทะลุปรุโปร่ง เพื่อจะได้เข้าใจโครงเรื่องหลักและคตินัยที่โดดเด่นของตัวละครในเรื่องแต่ละตัวเพื่อแนะนำฝึกซ้อมหมอลำที่สวมบทบาทเป็นตัวละครแต่ละตัวในเรื่อง ให้เข้าถึงบทบาท และดึงลักษณะเด่นของตัวละครออกมา เพื่อสื่อให้คนดูเกิดอารมณ์คล้อยตาม<sup>58</sup>

<sup>56</sup> สัมภาษณ์หมอลำวรรณพักตร์ สีทอง อ่างแล้ว,

<sup>57</sup> สัมภาษณ์หมอลำถวิล โคตรสมบัติ.

<sup>58</sup> เพิ่งอ่าง.

ในขณะที่หมอลำทำการแสดง คนกำกับเรื่องจะมีหน้าที่ในการควบคุมดูแลบอกย้ำว่าการแสดงอยู่ในฉากใด หมอลำที่เป็นตัวละครในฉากมีใครบ้าง ตัวแสดงแต่ละคนต้องแสดงบทบาทอะไรบ้าง พร้อมกันนั้นก็เป็นคนพากย์กล่าวเกริ่นนำเรื่อง กล่าวพากย์เหตุการณ์ในเรื่องเพื่อย่นย่อเรื่องและเดินเรื่องให้กระชับยิ่งขึ้น

ผู้กำกับเรื่องต้องมีหน้าที่แก้ปัญหาในเรื่องการขาดหายไปของตัวละครบางตัวในบทเรื่อง ซึ่งอาจเกิดจากการติดธุระหรือเจ็บป่วยหรือลาออกจากคณะหมอลำอย่างกะทันหัน เมื่อตัวละครบางตัวขาดหายไป ถ้าเป็นตัวละครที่ไม่สำคัญในการดำเนินเรื่อง ผู้กำกับเรื่องอาจพิจารณาตัดบทบาทของตัวละครนั้นทิ้งเสีย แต่ถ้าเป็นตัวละครที่สำคัญที่เป็นตัวหลักในการดำเนินเรื่อง เช่น พระเอก นางเอก ตัวโกง นางอิจฉา หรือพ่อพญา แม่พญา ผู้กำกับเรื่องอาจจะพิจารณาหาหมอลำในคณะที่เป็นตัวละครที่ไม่สำคัญต่อการดำเนินเรื่อง ให้มารับบทเป็นตัวละครที่สำคัญในเรื่อง โดยตัดบทของตัวละครที่ไม่สำคัญต่อการดำเนินเรื่องทิ้งไป ทั้งนี้ผู้กำกับเรื่องต้องดูความสามารถและความเหมาะสมว่า หมอลำคนนั้นแสดงบทบาทนั้นได้หรือไม่ ถ้าคนในคณะของตนไม่สามารถแสดงได้ ผู้กำกับเรื่องต้องมีหน้าที่แจ้งให้หัวหน้าคณะ (ในกรณีที่มีผู้กำกับเรื่องเป็นคนละคนกับหัวหน้าคณะ) และเสนอแนะให้ไปจ้างหมอลำในต่างคณะมาเสริมเพื่อให้ตัวละครครบ<sup>59</sup>

การถอดหมอลำจากคณะอื่นมาแสดง และการเปลี่ยนบทของหมอลำไปแสดงเป็นตัวละครอื่น ซึ่งจะมีผลกระทบถึงฉากการแสดง การรับส่งบทของตัวละคร ซึ่งผู้กำกับเรื่องต้องฝึกซ้อมให้เข้าหากันก่อน ถ้าไม่มีเวลาฝึกซ้อม ผู้กำกับเรื่องก็จะคอยบอกกล่าว ถึงฉาก บทบาทการแสดง และการรับส่งบทของตัวละครในแต่ละฉาก คอยชี้แนะการใช้กลอนลำคำพูด ถ้าหมอลำไม่สามารถลำกลอนลำในบทเรื่องได้ ผู้กำกับก็จะแนะนำให้ใช้การดันกลอนสดหรือจิกกลอนลำแบบสั้น ๆ ง่าย ๆ หรือแนะนำให้หมอลำลำกลอนกลางที่ไม่เกี่ยวกับเรื่องในบท แต่สามารถหยิบขึ้นมาลำได้โดยไม่ขัดกับเรื่องและบทบาทที่ได้รับ<sup>60</sup>

ลักษณะการแสดงหมอลำหมู่ แม้จะสวมบทบาทสมมุติตามตัวละครในเรื่อง แต่หมอลำหมู่ก็ทำให้คนดูทราบโดยการแสดงว่านั่นคือโลกของละครไม่ใช่โลกของความจริง ในฉากแรกธรรมเนียมของหมอลำหมู่จะกล่าวย้ำว่าเป็นการแสดงตามเรื่อง ซึ่งมักจะขึ้นต้นด้วยคำว่า “สมมุติตามท้องเรื่อง ขะน้อยกะมีนามว่า.....” แล้วกล่าวนำ ตลอดจนฐานะของตัวละครว่าเป็นใคร พญาครองเมือง คนทำสวน ลูกชายหรือลูกสาวเจ้าเมือง ในขณะที่ตัวตลกจะไม่คำนึงถึงการแนะนำตัวนัก อาจจะแนะนำตัวว่า “สมมุติตามท้องลาย.....” หรือ “สมมุติตามท้องน้อย.....”

<sup>59</sup> เพิ่งอ้าง.

<sup>60</sup> สัมภาษณ์หมอลำวรรณพักตร์ สีทอง อ้างแล้ว.

หรือ “ชนะน้อยมีนามว่า.....” ออกชื่อตัวเองและหน้าที่ ซึ่งส่วนมากจะเป็นคนรับใช้ของพระเอก และนางเอก

ประการต่อมาที่บอกให้ทราบว่าเป็นเพียงบทบาทการแสดงหนึ่งเท่านั้น คือ ตัวตลกที่ไม่ต้องเปลี่ยนชื่อ ใช้ชื่อที่เป็นนามแฝงเดิมตลอด แต่งตัว แสดงกิริยาท่าทาง ตลอดจนบทบาทการแสดงที่ค่อนข้างเป็นอิสระ ตัวละครอื่นในเรื่องก็สามารถแสดงออกนอกบทบาทได้ในบางฉาก ตลอดจนหมอลำจะสร้างปฏิสัมพันธ์กับคนดูอยู่ตลอดเวลา จากบทเรื่องและการแสดงที่ค่อนข้างเปิดกว้าง การแสดงหมอลำห่มจึงไม่ใช่โลกสมมุติ ให้สมบทบาทในทุก ๆ ด้านดังเช่นการแสดง โขนหรือละคร

### ศิลปะการแสดงของหมอลำห่ม

จังหวะทำนองการลำของหมอลำห่มในระยะเริ่มแรก เป็นทำนองการลำที่ค่อนข้างช้า ลำในทำนองการลำบรรยาย ในจังหวะทำนองลำที่เรียกว่าลำทางสั้น กลอนลำทางสั้นจะใช้เป็นกลอนลำในการไหว้ครูและกลอนลำบรรยายเนื้อเรื่อง ในขณะที่บทโศกหรือ บทที่มีการอาลาจากกันของตัวละครในเรื่อง จะใช้ทำนองลำทางยาว ซึ่งมีลักษณะการลำ ที่เอื้อนเสียงยาวเข้ากับทำนองการเป่าแคนที่ฟังแล้วให้ความรู้สึกถึงโศกเศร้า อาลัยอาวรณ์ของตัวละครที่มีให้แก่กัน ในขณะเดียวกันเมื่อถึงบทที่สนุกสนาน ตัวละครมีความสุข เช่น ตัวละครไปเล่นน้ำ ชมสวน พระเอกและนางเอกลำเกี่ยวพาราสักกัน จะใช้ทำนอง การลำเตี้ย ซึ่งมีจังหวะที่สนุกสนาน คึกคักเร้าใจ<sup>61</sup>

การแสดงหมอลำห่มในระยะเริ่มแรกนั้นไม่ได้มีรูปแบบที่แน่นอนตายตัว คล้ายกับการแสดงลำพื้น เพียงแต่หมอลำห่มมีคนมาสวมบทบาทครบเป็นตัวละครเท่านั้น ก่อน เริ่มลำหมอลำห่มจะประกอบพิธีไหว้ครู พอไหว้ครูเสร็จแล้ว ผู้กำกับเรื่องจะแนะนำชื่อ คณะหมอลำ ภูมิลำเนา เพื่อจะให้เจ้าภาพที่จะจ้างในรายต่อไปติดต่อยานได้อย่างสะดวก ต่อจากนั้นจะแนะนำว่าหมอลำจะทำการแสดงหรือลำเรื่องใดในคืนนี้ พร้อมทั้งแนะนำอาจารย์ผู้ประพันธ์เรื่องและกลอนลำและเริ่มกล่าวพาทย์บท ซึ่งการแนะนำหมอลำห่ม อาจจะมีการพาทย์ดังนี้

“ชำบายดีพ่อแม่พี่น้อง มื่อนี้ลาวชาวคณะเพชรสีทองมีความยินดีหลายที่พ่อแม่พี่น้องให้โอกาสลาวชาวคณะให้มาแสดงต่อหน้าพ่อแม่พี่น้อง บ้านน้ำท่วม เป็นจิ้งได้พ่อแม่พี่น้องกะอย่าลืมให้กำลังหมกกำลังใจแน่เด้อ จ้งได้พ่อแม่พี่น้องกะสาอจ้ำสับปลาน้อยขามพ้อลาบว้าว มื่อนี้ลาวชาว

<sup>61</sup> สัมภาษณ์หมอลำวรรณพัทธ์ สีทอง อ้างแล้ว.

คณะศิเสนอผลงานเป็นนิทานพื้นบ้านพื้นเมืองของเขา ในเรื่องสีทนมโนรา ซึ่งกะดัดแปลงเป็นนิทานและกลอนลำโดยอาจารย์สิงห์ทอง สีทอง ขอเชิญรับชมรับฟังได้แล้ว.....”<sup>62</sup>

“สมมุติว่ามีเมืองใหญ่กว้างนามว่าเป็งจาล มีพญาเป็งจาลนั่งครองเมืองบ้าน มีมเหสีเหง้าจันทาเทียมพ่าง พร้อมทั้งลูกอ่อนน้อยนามว่าสิริน บัดนี้พ่อพญาพ้นลือออกมาว่ามาจาว่าจั้งได้ ทำรับชมรับฟังเคื่อพ่อแม่พี่น้องเคื่อ.....”<sup>63</sup>

ในการแสดงหมอลำหมู่ คนที่ออกจากเป็นคนแรกส่วนมากจะได้แก่พ่อพญา กลอนลำที่พ่อพญาลำก่อนกลอนอื่นๆคือกลอนลำไหว้ครู เมื่อลำกลอนลำไหว้ครูเสร็จจึงจะเป็นกลอนลำตามบทเรื่องที่แสดง จากนั้นหมอลำจะแสดงไปตามฉากและบทเรื่องที่ผู้กำกับเรื่องวางไว้ กล่าวกันว่ากลอนลำเดินเรื่องหรือกลอนลำหน้าพาทย์นั้น ผู้ดัดแปลงบทเรื่องจะแต่งให้หมอลำลำเป็นกลอน แต่เมื่อหมอลำออกไปแสดงในแต่ละฉากก็จะมีกลอนเดินดง กลอนชมดอกไม้ ชมสวน กลอนเกี่ยวพาราสี กลอนเล่นน้ำหรือกลอนตักกลองน้ำ กลอนบรรยายถึงความเสียใจและเศร้าโศกนั้น หมอลำที่ลำต้องค้นกลอนสดหรือจิกกลอนลำไปตามบทเรื่องในฉาก จึงทำให้กลอนลำของหมอลำหมู่ในสมัยนี้สั้นกระทัดรัด ซึ่งก็แล้วแต่ว่าแต่ละวันหมอลำแต่ละคนจะมีความสามารถและมีสมองคิดกลอนลำออกมาได้ ถ้าค้นกลอนลำไม่ได้ต่อไปก็อาจต้องอาศัยวิธีการพูดเข้าช่วย แต่อย่างไรก็ตามหมอลำหมู่จะมีหมอลำออกมาแสดงหลายคนในแต่ละฉาก เมื่อเห็นว่าเพื่อนต่อกลอนลำไม่ได้แล้วหมอลำคนอื่นก็จะเข้ามาช่วยเป็นการรับส่งกลอนลำกันไปในตัว หรืออาจจะอาศัยการสอดแทรกของตัวตลกเข้ามาช่วยแก้ไขสถานการณ์

การแสดงบทบาทสมมุตินั้น ในสมัยนี้ถือเป็นจริงเป็นจังในการแสดงมาก ไม่ว่าจะเป็นฉากนางเอกแสดงอาการเศร้าโศกเสียใจที่ต้องจากพระเอกไป คนที่เป็นนางเอกต้องแสดงอารมณ์ร้องไห้เพื่อให้คนดูเห็นใจและเศร้าโศกไปด้วย หรือฉากการสู้รบระหว่างพระเอกกับตัวโกง ซึ่งผู้แสดงมักจะใช้ดาบจริงและอาศัยชั้นเชิงการฝึกหัดการฟันดาบเข้ามาช่วย<sup>64</sup>

เมื่อแสดงไปในช่วงดึกที่เห็นว่ามีการปล่อยตัวละครออกมาหมดทุกตัวแล้ว ผู้กำกับเรื่องเห็นว่าการเล่นในคืนนี้จะไม่สามารถจบเรื่องได้ ผู้กำกับเรื่องก็จะกล่าวขยับเรื่องและตัดฉากที่ไม่สำคัญทิ้ง เช่น ในเรื่องสีทนมโนรา ถ้าผู้กำกับเรื่องเห็นว่าจะไม่สามารถจบเรื่องได้ ก็อาจตัดฉากที่

<sup>62</sup> สัมภาษณ์แม่ใหญ่พวง พิมสุข อ่างแล้ว.

<sup>63</sup> เพิ่งอ้าง.

<sup>64</sup> สัมภาษณ์หมอลำวรรณพักตร์ สีทอง อ่างแล้ว.

ทำวีสันเดินป่าที่ต้องผจญกับป่าที่เต็มไปด้วยสัตว์ร้ายภูติผีปีศาจตลอดจนทะเลเพลิง ภูเขากระทบกันจนเป็นลูกไฟกระเด็นออก โดยอาศัยการกล่าวพากย์ บรรยายแทนการแสดงให้ครบทุกฉาก<sup>65</sup>

#### ฉาก แสง เสียง เวที และการแต่งกายของหมอลำหนุ่ม

หมอลำหนุ่ม อ่างมณี กล่าวว่า เมื่อหมอลำเมืองปักษ์มาแสดงที่บ้านโนนโพนครั้งแรกนั้น ไม่ได้มีเวทีหรือฉากเลย แสดงกลางลานบ้าน (ดินบ้าน) ชาวบ้านเพียงแต่เอาเสื่อมาปูให้หมอลำนั่ง ไม่มีฉากหรือผ้ากั้น เมื่อถึงคิวของหมอลำคนใด หมอลำคนนั้นก็ลุกขึ้นยืนแล้วรำและจะฟ้อนประกอบจังหวะของแคนไปด้วย เมื่อหมอลำคนอื่นออกมาและลำกลอนลำอยู่ หมอลำคนอื่นที่ร่วมแสดงในฉากก็ไม่ได้ฟ้อนไปด้วย เพียงแต่ยืนรอรอยู่เฉย ๆ หรือบางคนก็นั่งรอหรือพูดคุยกันเบา ๆ ระหว่างที่รอ ให้เพื่อนลำจบ<sup>66</sup>

แสงที่ใช้ส่องสว่างก็คือแสงจากไฟหรือขี้กระบองที่มัดไว้กับเสาหรือค้ำเสียม ข้างเวทีในบางที่เมื่อได้จะมอดดับ หมอลำคนอื่นก็ถูกไปเคาะขี้ได้และจุดได้อันใหม่ไปเรื่อย ๆ หมอลำหนุ่มกล่าวว่า “กว่าสีดาเปิดขึ้นเปิดขี้กระบองไปหลายลิ้ม เสื้อผ้าหน้าตาหมอลำมีแต่ขี้ขี้กระบองดำปื้อ ๆ”<sup>67</sup>

เสียงที่หมอลำลำจะเป็นการลำปากเปล่าไม่มีเครื่องขยายเสียงมาช่วย แต่ยายพวง พิมสุข ก็ยืนยันว่าเสียงดังได้ยินไปถึงหัวหมู่บ้านท้ายหมู่บ้านอย่างชัดเจน

ในด้านการแต่งกายนั้น หมอลำจะแต่งกายด้วยเสื้อผ้าแบบธรรมดา ผู้ชายใส่เสื้อแขนสั้นผ่าหน้าติดกระดุม นุ่งโจงกระเบนมีผ้าขาวม้ามัดเอว ผู้หญิงใส่เสื้อแขนกระบอกผ่าหน้าแขนสามส่วน นุ่งผ้าโจงกระเบน ผ้าเสื่อกี๊เป็นผ้าฝ้ายธรรมดา โจงกระเบนเป็น โจงกระเบนลายไทยเป็นดอก ๆ<sup>68</sup>

ในระยะต่อมาเมื่อมีการฝึกหัดหมอลำที่บ้านโนนโพน จึงมีการเริ่มใช้ฉากกันระหว่างคนดูกับหมอลำหนุ่มที่ไม่ได้ออกแสดง หมอลำที่ไม่ได้ออกแสดงจะอยู่ข้างหลังฉาก ส่วนพวกที่แสดงจะไปอยู่ด้านหน้าฉาก แต่ฉากที่ใช้ก็ไม่ได้มีลักษณะพิเศษแต่อย่างใด เป็นแค่เพียงผ้าฝ้ายสีเดียวล้วน ๆ ซึ่งอาจจะเป็นสีขาว สีแดง สีเขียว สีฟ้าหรือถ้าไปแสดงที่วัดแล้วไม่มีผ้าฉากก็ใช้จีวรพระกันแทนเป็นผ้าฉากได้ทันที ส่วนฉากในสมัยต่อมาที่มีการเขียนเป็นรูปปราสาทราชวัง รูปป่า รูป

<sup>65</sup> เพิ่งอ้าง.

<sup>66</sup> สัมภาษณ์หมอลำหนุ่ม อ่างมณี อ้างแล้ว.

<sup>67</sup> สัมภาษณ์ยายพวง พิมสุข อ้างแล้ว.

<sup>68</sup> สัมภาษณ์หมอลำหนุ่ม อ่างมณี อ้างแล้ว.

กระท่อม รูปอุทยาน (สวนดอกไม้) นั้น เข้ามาเมื่อประมาณ พ.ศ.2500 ที่หมอลำหมู่ได้รับเอาการแสดงของลิเกมาดัดแปลงให้เหมาะกับการแสดงของหมอลำหมู่<sup>69</sup>

เช่นเดียวกันกับฉาก หมอลำหมู่ยังได้รับเอาเครื่องแต่งกายของหมอลำชายมาจากการแต่งกายของลิเก เครื่องแต่งกายหมอลำหมู่ที่บ้านโนนโพนในครั้งแรกก็เป็น เครื่องแต่งกายที่ไม่มีลักษณะพิเศษอะไรเลย ผู้ชายก็ใส่เสื้อม่อฮ่อมสีขาว นุ่งผ้าโสร่ง ผู้หญิงใส่เสื้อแขนกระบอกผ่าหน้า นุ่งผ้าถุง ต่อมาเมื่อเห็นการแต่งกายของลิเก ผู้ชายจึงใส่เสื้อม่อฮ่อม นุ่งกางเกงขาสามส่วน เสื้อผ้าก็ใช้แถบผ้าสีมาติดที่ชายขอบกางเกงและขอบตัวเสื้อและแขนเสื้อ ผู้หญิงใส่เสื้อแขนกระบอกผ่าหน้า ใส่ผ้าถุงมีลายคันหรือติดขอบ

ที่เชิง จนเมื่อประมาณหลัง พ.ศ.2500 หมอลำชายจึงใส่เสื้อผ่าและแต่งกายแบบเครื่อง แต่งกายของลิเกอย่างเต็มที่ คือ มีผ้ามัดศรีษะและมีพู่ ชุดที่ใส่เป็นเสื้อปักเหลี่ยม กางเกงขาสามส่วน มีโจงกระเบนสีทองหรือสีเงินเหลี่ยมระบายนุ่งทับข้างนอก ในขณะที่หมอลำหญิงแต่งชุดไทย ห่มผ้าสไบปักลายหรือฉลุลาย นุ่งผ้าถุงจีบหน้านาง<sup>70</sup>

ในด้านการแสดง แทนที่เมื่อมีการกล่าวแนะนำคณะหมอลำ กล่าวหน้าพาทย์ก่อนการปล่อยตัวหมอลำออกมาแสดง เมื่อเสร็จแล้วหมอลำจะมีการออกแขกคือเดินประกอบจังหวะพวกฉิ่ง ฉาบ ปี่ กลองตะโพน ซึ่งเอามาประกอบการแสดงหมอลำ เพียงแต่ฉากที่ใช้แขกคน คนที่เดินออกแขกส่วนมากคือตัวตลกประจำคณะ เมื่อออกแขกเสร็จจึงมีการลากลอนไหว้ครูแล้วจึงปล่อยกลอนลำให้ดำเนินตามบทเรื่อง ในระหว่างลำนี้ก็ใช้ เพียงแคนเป็นเครื่องดนตรีประกอบ นอกจากในจังหวะลำเดี่ยว ซึ่งจะใช้ตะโพนตีเป็นจังหวะประกอบการลำพร้อมแคน<sup>71</sup>

ในระยะเริ่มแรกแสงสีหมอลำใช้แสงจากไฟ ต่อมาเมื่อมีตะเกียงเจ้าพายุ หมอลำก็อาศัยแสงจากตะเกียงและพัฒนาเป็นแสงจากหลอดไฟที่มากับเครื่องปั่นไฟ เรียกได้ว่าการใช้แสงสีของหมอลำในระยะนี้คนที่ทำหน้าที่หาแสง สี เสียง เป็นหน้าที่ของเจ้าภาพ ซึ่งก็แล้วแต่ว่าในแต่ละหมู่บ้านมีอะไรเข้ามาเป็นเครื่องช่วยในการแสดงได้บ้าง ถ้าไม่มีเครื่องปั่นไฟก็ใช้ตะเกียงเจ้าพายุ ซึ่งถ้าได้เครื่องปั่นไฟแล้วก็จะทำให้ได้เครื่องเสียงคือไมโครโฟนเข้ามาช่วยในการแสดง ในสมัยที่ใช้เครื่องปั่นไฟ เจ้าภาพจะเป็นคนจัดหาและจ่ายค่าเครื่องปั่นไฟในระหว่างที่หมอลำแสดง เจ้าของเครื่องไฟหรือเจ้าภาพจะตั้งคนให้มีหน้าที่ดูแลเครื่องไฟ เพราะถ้าเครื่องไฟดับต้องทำการติดเครื่องปั่นไฟใหม่ ในระยะที่เครื่องปั่นไฟไม่ติด

<sup>69</sup> สัมภาษณ์หมอลำถวิล โคตรสมบัติ อ้างแล้ว.

<sup>70</sup> สัมภาษณ์หมอลำวรรณพัตร์ สีทอง อ้างแล้ว.

<sup>71</sup> สัมภาษณ์หมอลำถวิล โคตรสมบัติ อ้างแล้ว.

หมอลำจะพักรอให้เครื่องปั่นไฟติด แต่ถ้าเครื่องปั่นไฟไม่ติดจริงหรือเสียใช้การไม่ได้แน่นอนแล้ว เจ้าภาพจะจัดหาตะเกียงเจ้าพายุมาให้หมอลำทำการแสดงต่อไป<sup>72</sup>

ในสมัยที่มีเครื่องไฟ หน้าที่การจ้างและจัดหาเครื่องไฟเป็นของเจ้าภาพ ส่วนหลอดไฟ และไมโครโฟนนั้นคณะหมอลำจะจัดเตรียมไว้ให้พร้อม

ในด้านของเวทีแสดงนั้น ในระยะแรกหมอลำลากับพื้นในบริเวณลานบ้านหรือลานวัด ต่อมาจึงมีการนำแคร่หลายๆตัวมาต่อกันเป็นเวทีให้หมอลำที่ออกมาแสดงขึ้นไปลำบนแคร่ ส่วนหมอลำที่ไม่ได้ออกมาลำนั่งที่เสื่อที่ปูไว้ข้างแคร่ เวทีหมอลำที่เรียกว่า “ฮ่าน” คือ เวทีที่ปลูกข้าว คราวเป็นรูปเพิงหมาแหงน มีเสาประมาณ 6 ต้น พื้นปูแผ่นกระดาน หลังจากจะมุงด้วยทางมะพร้าว นั้นจัดทำขึ้นในสมัยหลัง ซึ่งหมอลำได้พัฒนารูปแบบการแสดงให้มีแบบแผนมากขึ้น จากที่หมอลำลำกลอนไหว้ครูแล้วทำการแสดงต่อมาก็มีการออกแขก แล้วจึงลำกลอนไหว้ครู จึงทำการแสดงเรื่องราวตามบทเรื่อง ในระยะต่อมาเมื่อมีการออกแขกเสร็จแล้วหมอลำที่เป็นชายและหญิงจะออกมาฟ้อนหรือเต้นประกอบดนตรี ซึ่งภาษาหมอลำเรียกว่าการไชว่วง ต่อจากนั้นก็จัดให้มีการร้องเพลงไทยลูกทุ่ง ให้หมอลำหญิงหรือทั้งหมอลำหญิงและชายออกมาเดินหางเครื่อง แต่ในการเดินหางเครื่องในสมัยนี้ ผู้ออกมาเดินก็คือหมอลำ การแต่งกายก็จะใส่กระโปรงยาว จีวรอบเหนือเจ้า ใส่เสื้อยืด ส่วนผู้ชายใส่กางเกงขaban เสื้อยืดหรือเสื้อเชิ้ตตามแต่จะจัดหาได้ จังหวะในการเดินไม่ได้มีรูปแบบที่ชัดเจน เพียงแต่เดินให้เข้ากับจังหวะดนตรี มีลักษณะและรูปแบบการเดินให้เหมือนกันและพร้อมเพรียงกัน เมื่อเดินหางเครื่องเสร็จแล้วผู้กำกับเรื่องจะทำการแนะนำและพากษ์หน้าพาทย์ ก่อนที่จะปล่อยหมอลำออกมาลำกลอนไหว้ครู แล้วจึงทำการแสดงตามบทเรื่องที่กำหนดไว้

การเดินหางเครื่องของหมอลำเชื่อกันว่าได้นำรูปแบบมาจากวงดนตรีลูกทุ่ง ระยะการเดินของหางเครื่องนั้นอยู่ในช่วงประมาณ พ.ศ.2505<sup>73</sup>

เมื่อมีการเดินหางเครื่องประกอบการร้องเพลงลูกทุ่ง จึงทำให้ต้องเพิ่มเครื่องดนตรีเพื่อใช้ประกอบการร้องเพลงลูกทุ่ง จากเดิมที่มีเพียงแคนจนมีคำกล่าวติปากของคนอีสานถึงหมอลำหมู่ในปริศนาธรรมว่า “แคนดวงเดียว หมอลำพ้อฮ้อย” ต่อมาเมื่อมีการออกแขกแบบลิเกก็ได้้นำเอาปี่ ฉิ่ง ฉาบ ตะโพน มาเพิ่มประกอบการเดินออกแขก การใช้การเดินหางเครื่องประกอบเพลงลูกทุ่ง หมอลำหมู่จึงได้นำเอาฉิ่ง ฉาบ กลองชุด

<sup>72</sup> เฟื่องอ้าง,

<sup>73</sup> สัมภาษณ์หมอลำวรรณพักตร์ ส่องสี อ้างแล้ว,

พิน (ซุง) และเครื่องดนตรีตะวันตกคือแอกคอร์ดียน (ออร์แกนมือ) เข้ามาประกอบเข้าไปด้วย แต่อย่างไรก็ตามเมื่อจบการออกแขก การเดินทางเครื่องในระหว่างที่หมอลำหมู่ลำเดินกลอนในเรื่องก็ใช้แคนเป็นดนตรีหลักประกอบการแสดง<sup>74</sup>

ซึ่งในรูปแบบของการเอาดนตรีของวงดนตรีลูกทุ่งและการเดินทางเครื่อง หมอลำหมู่ยังได้พัฒนารูปแบบการลำโดยใช้จังหวะของเพลงลูกทุ่งเข้ามาผสมผสาน ทำให้การเดินกลอนลำรวดเร็ว กระชับฉับไว การฟ้อนและการร้องการเดินทำในช่วงออกจากและเข้าฉาก ซึ่งหมอลำชนิดใหม่จะมีชื่อเรียกว่าหมอลำเพลินกกาขาว ซึ่งจะเริ่มกำเนิดในช่วงประมาณ พ.ศ.2512<sup>75</sup>

### การจัดองค์กรของหมอลำหมู่

หมอลำหมู่ประกอบไปด้วยสมาชิกในคณะหรือวงเป็นจำนวนนับสิบคน เมื่อมีคนจำนวนมาก การอยู่ร่วมกันจึงต้องวางระเบียบกฎเกณฑ์เพื่อเป็นบรรทัดฐานให้สมาชิกปฏิบัติตาม เพื่อที่จ้ทำให้การดำเนินงานในคณะลงตัวทั้งเรื่องการอยู่ร่วมกัน กิจการงานและแบ่งปันจัดสรรรายได้ คนที่มีหน้าที่ปกครองดูแลสมาชิกในวง เรียกว่า หัวหน้านวง

หัวหน้านวง คือ คนที่เริ่มต้นรวบรวมคนเข้ามาฝึกหัดเป็นหมอลำ หัวหน้านวงเป็นคนชักชวนให้ลูกหลานหรือญาติพี่น้องมาร่วมกันหัดเป็นหมอลำ ในระยะแรกหมอลำที่หัดขึ้นใหม่ สมาชิกในวงคือคนที่เป็ญญาติพี่น้องและคนที่รู้จักคุ้นเคยกันเป็นอย่างดี การดูแลคนในคณะหมอลำจึงมีลักษณะคล้ายกับบุคคลในครอบครัว

หมอลำเป็นอาชีพที่ต้องทำการแสดงในเวลากลางคืน ซึ่งต้องมีการเดินทางไปยังหมู่บ้านที่อยู่ห่างไกล ในบางครั้ง บางหมู่บ้าน ใช้เวลาเดินทางไปเป็นวัน เมื่อไปถึงก็ทำการแสดงแล้วใช้เวลาเดินทางกลับบ้านเรือน ถ้ามีงานแสดงต่อก็จะเดินทางต่อไปเรื่อย ๆ จนกว่าจะหมดงานจึงจะกลับบ้าน ซึ่งบางครั้งการออกจากบ้านไปแต่ละครั้งใช้เวลาเป็นแรมเดือน เนื่องมาจากการคมนาคมในสมัยนี้ลำบากมาก ถนนที่ตัดเข้าสู่หมู่บ้านที่ห่างไกลยังไม่มี มีแต่ทางเกวียน ถ้าระยะทางไกลก็จะใช้การเดินเท้า ถ้าไกลมากจะใช้เกวียนเป็นพาหนะในการเดินทาง หมอลำบางคณะที่ไม่มีเกวียน เมื่อไปแสดงยังหมู่บ้านต่างๆก็อาศัยไ้วานให้เจ้าภาพจัดหาเกวียนมาส่งที่บ้านหรือส่งยังที่หมู่บ้านที่จะทำการแสดงต่อไป

การเดินทางที่รอนแรมเป็นเวลานาน ทำให้การดูแลความปลอดภัย การกินอยู่ การใช้ชีวิตร่วมกันของคนในวง ความประพฤติและพฤติกรรมของหมอลำเป็นหน้าที่ของหัวหน้านวงที่ต้อง

<sup>74</sup> สัมภาษณ์หมอลำถวิล โคตรสมบัติ อ้างแล้ว.

<sup>75</sup> เพิ่งอ้าง.

ทำหน้าที่ดูแลให้อยู่ในกรอบที่ตั้งงาม เมื่อหมอลำคนใดทำตัวไม่เหมาะสมหัวหน้าวงต้องทำการตักเตือน คนใดที่หัวหน้าวงเห็นว่าก่อปัญหาให้กับวงมาก หัวหน้าวงก็จะแจ้งต่อพ่อแม่หรือผู้ปกครองและพิจารณาให้หมอลำคนนั้นออกจากวงไป

หัวหน้าวงจึงมีหน้าที่หลักที่สำคัญก็คือ ดูแลในเรื่องการแสดงและการปกครองวง การดูแลในเรื่องการแสดงหัวหน้าวงเป็นคนรับผิดชอบชักชวนให้คนเข้ามาฝึกหัดเป็นหมอลำ ทำหน้าที่ฝึกหัดและสอนหมอลำ หัวหน้าวงจะพิจารณาว่าจะแสดงเรื่องใด นำเรื่องมาดัดแปลงเป็นบทหมอลำ จัดฉากและลำดับฉากการแสดง พิจารณาคัดเลือกหมอลำให้มาสวมบทบาทเป็นตัวละคร ไม่ว่าจะเป็นพระเอก นางเอก พ่อพญา แม่พญา เสนา อีแก้ว ตัวโกง ตัวอิจฉา เมื่อได้คนครบจำนวนตัวละครจะทำการฝึกซ้อม ซึ่งโดยปกติจะซ้อมกันที่บ้านบ้านของหัวหน้าวง หมอลำจะทำการฝึกซ้อมในเวลากลางคืน ในเวลากลางวันแต่ละคนจะไปประกอบอาชีพหรือทำงานตามหน้าที่ของตน หัวหน้าวงจะทำการฝึกหัดหมอลำจนพิจารณาเห็นว่าทุกคนเป็นแล้ว มีความพร้อมที่จะออกรับงาน หัวหน้าวงจะทำหน้าที่กำหนดวันที่เห็นว่าเป็นวันดี วันมงคล นัดหมายคนในวงเพื่อทำการบายศรีสู่ขวัญและซ้อมใหญ่

การบายศรีสู่ขวัญจะทำการในตอนเช้า โดยทำขวัญและให้พราหมณ์มาร่วมทำพิธี สู่ขวัญให้ทุกคนในคณะ การสู่ขวัญหรือเรียกขวัญของคนอีสานจะกระทำเมื่อคนนั้นจะเดินทางไปยังต่างถิ่น เช่น ไปเป็นทหาร ไปทำงานที่อื่น อพยพโยกย้ายถิ่นฐาน สู่ขวัญให้กับคนที่หายเจ็บป่วยหรือได้รับความตกใจจนเสียขวัญและสู่ขวัญให้กับการเริ่มต้นสิ่งใหม่ ๆ และเกิดการเปลี่ยนแปลงในชีวิต เช่น แต่งงาน บวช ได้เริ่มงานใหม่ การบายศรีสู่ขวัญให้หมอลำก็เพื่อเป็นขวัญและกำลังใจในการเริ่มทำสิ่งใหม่ให้ทุกคนในคณะรู้สึกถึงความรัก ความผูกพัน มีความเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน การสู่ขวัญหัวหน้าคณะจะเชิญคนที่ตนนับถือและพ่อแม่ญาติพี่น้องของสมาชิกในวงเข้าร่วมทำพิธีด้วยกัน เมื่อบายศรีสู่ขวัญเสร็จก็จะจัดข้าวปลาอาหารมาเลี้ยงคนที่มาร่วมงานตามสมควร พระสงฆ์แม้ไม่ได้เชิญมาในพิธี หัวหน้าวงก็จะมอบหมายให้นำสำรับข้าวปลาอาหารไปถวายแด่พระสงฆ์

เมื่อบายศรีสู่ขวัญเสร็จในตอนเช้า พอตกเวลากลางคืนหมอลำจะทำการซ้อมใหญ่เพื่อประกาศถึงความพร้อมและอวดผลงานให้กับคนดู การซ้อมใหญ่จะแสดงเต็มรูปแบบเหมือนกับการแสดงเมื่อออกรับงาน เนื่องจากในจำนวนคนที่มาดู บางคนอาจกำลังจัดงานบุญและมองหา مهرสพที่จะไปเสพกัน คนที่มาดูเหล่านี้จะช่วยในการประชาสัมพันธ์ให้กับหมอลำได้เป็นอย่างดี ในลักษณะของการพูดคุยแบบปากต่อปาก

เมื่อรับงานแสดงหัวหน้าวงจะเป็นคนควบคุมความพร้อมตั้งแต่เริ่มออกเดินทาง จัดระเบียบเตรียมสิ่งของ ก่อนทำการแสดงหัวหน้าวงจะเรียกมาพร้อมกันทั้งวง เพื่อทำพิธีไหว้ครูหรือยก

อ้อยอครุ เสร็จแล้วจึงเริ่มทำการแสดง หัวหน้านางจะซักซ้อมความเข้าใจและคอยกำกับ คอยเรียก หมอลำมาเตรียมพร้อมเพื่อออกฉาก ในขณะที่หมอลำออกแสดงแต่ละฉากหัวหน้านางต้องคอยจับตาดู ตั้งใจฟัง เพื่อจะได้ทำการชี้แนะหมอลำเมื่อเข้ามาในฉาก ในการแสดงแต่ละครั้งหัวหน้านางจึงต้องคอยควบคุม แนะนำ ให้กำลังใจและชมเชยสำหรับคนที่ออกฉากแสดงได้ดี ชี้แนะข้อบกพร่อง ในการแสดงสำหรับฉากต่อไป

การแสดงหมอลำเป็นส่วนประกอบที่สำคัญทำให้การแสดงน่าสนใจ ชวนติดตามจนถึงรุ่งเช้า แต่คนที่มึนบทบาทต่อความสำเร็จของคณะหมอลำมากที่สุดคือผู้กำกับฉาก ซึ่งในช่วงนี้คือหัวหน้านางต้องเป็นคนคอยกำกับเพิ่มฉากที่ทำให้ผู้ดูรู้สึกสนุกสนาน ตัดฉากที่ไม่ค่อยสำคัญทิ้งไป ผู้กำกับฉากต้องสามารถแนะนำแนวทางในการแสดงให้กับหมอลำ คอยจับตาดูผู้ดูว่าชอบหรือสนใจในสิ่งใด ถ้าผู้ดูชอบตลกก็ต้องเพิ่มเนื้อหาให้เสนาและอีแต๋นให้มีบทบาทมากขึ้น ในขณะที่เดียวกันต้องรู้ถึงศักยภาพของคณะหมอลำตนเอง ว่ามีความเด่นดีในด้านใด เช่น อาจเด่นในเรื่องบทบาทของตัวตลก ก็ต้องโชว์ตัวตลกให้มากหรือพระเอกหล่อ นางเอกสวย ถ้าเสียงไพเราะก็ต้องเน้นที่ตัวพระเอกนางเอก

สมาชิกในคณะหมอลำจะประกอบไปด้วยหมอลำ ซึ่งมีจำนวนเท่ากับตัวละครที่จำเป็นในบทเรื่อง นักดนตรีที่จำเป็นและขาดไม่ได้ ได้แก่ หมอแคน คนตีกลองตะโพน คนตีฉิ่ง ซึ่งในคณะหมอลำคณะหนึ่งจะมีหมอลำในคณะระหว่าง 15 - 20 คน ในช่วงเวลาว่างจากฤดูเก็บเกี่ยว อาจมีชาวบ้านหรือญาติพี่น้อง คู่รัก หรือสามีภรรยาเดินทางไปด้วย ใครที่มีความสามารถในด้านใดก็ถูกดึงไปช่วยในด้านการแสดง เช่น ถ้าตีฉิ่ง เป่าแคน ตีกลองได้ ก็จะเข้ามาช่วยสับเปลี่ยนนักดนตรีในช่วงศึก คนที่มีความสามารถแปลก ๆ เช่น เป่าใบไม้เป็นเสียงเพลง เสียงเสียดสัตว์ จำผญา ทำหน้าแปลก ๆ สอยหรือพูดให้เป็นทีตลกขบขัน ก็จะให้ออกไปแสดงด้วย โดยอาจเพิ่มบท ให้เป็นตัวเสนา บางคนออกแสดงบ่อยก็จะเข้าไปเป็นสมาชิกอย่างถาวรในคณะ ในบางรายที่แสดงให้ถ้าไปด้วยแต่ถ้าติดธุระหรือมีงานในหน้าที่ก็จะไม่ไป ถือว่าเป็นสมาชิกในลักษณะชั่วคราว

การแสดงหมอลำหมู่ในช่วงนี้ ไม่ได้มีรูปแบบที่แน่นอนชัดเจน สมาชิกคนใดไม่สบาย หรือมีกิจธุระอย่างเร่งด่วน หัวหน้านางก็จะพิจารณาหาคนที่พอทดแทนกันไปจากคนในคณะและคนที่ติดตาม หัวหน้านางเองก็ต้องพร้อมที่จะแสดงเมื่อเกิดไม่มีตัวหมอลำครบตามจำนวนตัวละครที่สำคัญหรือใช้วิธีสับเปลี่ยนตัวละครชั่วคราว เช่น ถ้าพระเอก ติดธุระอาจต้องเลื่อนตัวโง่หรือพ่อพญาเป็นพระเอกให้คนที่เข้ามาเสริมไปเป็นตัวโง่หรือพ่อพญาแทน หรือในบางครั้งที่ตัวละครขาดไปหลายคน อาจต้องพิจารณาแสดงเรื่องใหม่ที่ไม่ต้องใช้จำนวนตัวละครจำนวนมากเท่าเรื่องเดิม การเปลี่ยนแปลงเรื่องที่แสดงเพียงแต่ผู้กำกับบทบอกเรื่องใหม่ เล่าเรื่องย่อ แจกบทให้หมอลำ

บอกฉากและจำนวนฉากให้แนวทางในการแสดงแก้หมอลำ หมอลำก็ออกแสดงได้ทันที เนื่องจาก  
การลำเป็นลักษณะของการลำกลอนสดที่ภาษาหมอลำเรียกว่าจิกกลอนลำ

การจิกกลอนลำเป็นการลำที่ต้องใช้ปฏิภาณไหวพริบในการลำกลอนสดในลักษณะของการ  
ด้นกลอนลำไปเรื่อย ๆ แต่ขอให้เข้ากับบทบาทฉากและลักษณะของตัวละคร เช่น ในหมอลำเรื่อง  
หนึ่งที่นางเอกเป็นสาวงามบ้านป่าพบรักพระเอกที่เป็นลูกเจ้าเมือง ขณะที่ไปเรียนวิชาอาคมกับพระ  
ฤาษีตามหน้าที่ของเจ้าชายที่จะขึ้นเป็นเจ้าเมืองในอนาคต เมื่อกลับเมืองเจ้าชายได้นำเจ้าสาว  
จากบ้านปามาด้วย ในขณะที่เดียวกันพ่อพญาแม่พญาก็ได้จัดเตรียมเจ้าสาวจากตระกูลสูงไว้ให้กับเจ้า  
ชาย ในที่สุดเจ้าชายก็ต้องได้แต่งงานกับเจ้าสาว(ตัวอิจฉา) ที่พ่อแม่เลือกให้ โดยมีนางเอกเป็น  
ภรรยาน้อย เมื่ออยู่ลับหลังพระเอก ทั้งตัวอิจฉา พ่อพญา แม่พญา ก็จะใช้นางเอกทำงานบ้าน  
ซักผ้า ทำอาหาร เลี้ยงหมู เป็ด ไก่ โดยทรมานเยียนตีและไม่ให้กินข้าวกินน้ำ ในที่สุดเมื่อสบ  
โอกาสที่พระเอกไม่อยู่ นางเอกก็จะโดนเยียนตีและขับไล่ออกจากเมือง นางเอกก็จะขอร้องอ้อน  
วอนขออยู่ด้วยและคร่ำครวญขอข้าวขอน้ำกิน ไม่ให้ตัวอิจฉาเยียนตี แต่ในที่สุดเมื่อนางเอกทนไม่  
ได้จึงได้หนีออกจากเมือง ก่อนออกจากเมืองนางเอกก็จะด้นกลอนสดตอนเช้าฉากว่า

“พอกเราแล้วสติดินคงดันป่า ไพรพนาใหญ่กว้างขวางหน้าแม่นเขา อีกฝูงกวางฝูงช้างเสีย  
ลายโตใหญ่ ไผ่ลึไปเป็นหมื่นองพอได้หย่างนำ หย่อนมีกรรมเล่นต้องน้องต้องจำไกลห่าง ลาละ  
เคือบ่าวอาย นางหล่าจิกล่าวลา” กลอนลำที่ด้นสดเป็นกลอนสั้น ๆ ลำซ้ำ ๆ เนิบนาบ ถ้าช่วง  
ใดติดขัดคิดคำกลอนไม่ทันก็จะอาศัยเสียงเอื้อนเข้าช่วยเพื่อในระหว่างที่เอื้อนเสียงจะได้คิดคำต่อไป  
จนจบกลอน

### คุณสมบัติของหัวหน้านาง

หัวหน้านางเป็นคนที่นำพาความสำเร็จของคณะหมอลำได้มากที่สุด เพราะโดยปกติแล้วหัว  
หน้านางจะเป็นคนริเริ่มก่อตั้งโดยการชักชวนให้ลูกหลานญาติมิตรเข้ามาฝึกหัด เป็นหมอลำ โดยมี  
หัวหน้านางเป็นคนฝึกหัดให้ลำฟ้อน คัดเลือกและวางบทบาทของ หมอลำ คัดเลือกสรรหาบท  
เรื่อง แจกแจกบท กำหนดจำนวนฉาก กำหนดรูปแบบ ควบคุมและกำกับบท ดำเนินงานทาง  
ด้านการติดต่อสร้างเครือข่ายเพื่อการจ้างงาน หัวหน้านางเป็นคนรักษาอื้อครูของหมอลำ

คนที่เป็หัวหน้านางจึงต้องมีความพิเศษต่างจากหมอลำคนอื่น ๆ ในลำดับแรกก็คือ ต้อง  
เป็นคนที่ได้รับการยอมรับในด้านฐานะและชื่อเสียง หัวหน้านางต้องเป็นคนมีฐานะดีพอสมควร แต่  
เป็นฐานะดีในลักษณะของชุมชนในสมัยนี้ คือ “มีนางาม เล้าข้าวใหญ่ บ่ออื้ออยากอื้อกินทั้งบัก  
พริกบักเจือ ปลาแดก” เนื่องจากการรวบรวมคนมาฝึกเป็นหมอลำในบางครั้งหรือบ่อย ๆ ครั้ง ต้อง  
นั่งข้าวกินข้าวกินปลาเลี้ยงดู ยิ่งเวลามีงานแสดงต่อเนื่องกันเมื่อได้มาพักผ่อนที่บ้าน ส่วนมากแล้ว

หมอลำหนุ่มสาวก็มักจะกินอยู่หลับนอนอยู่ที่บ้านหัวหน้าว ในด้านของชื่อเสียงหัวหน้าวต้องเป็นที่ยอมรับนับถือของญาติ ๆ และ พ่อแม่ผู้ปกครอง คนเหล่านี้จึงยินยอมให้ลูกหลานมาฝึกหัดเป็นหมอลำที่ต้องตระเวนแสดงไปแรมวันแรมคืน ไว้ใจหัวหน้าวว่าจะสามารถดูแลเด็กเดือนบุตรหลานไม่ให้ประพฤติดัวเป็นทีเสื่อมเสีย

การมีชื่อเสียงเป็นที่ยอมรับทั้งจากหมอลำในคณะแล้วยังต้องเป็นที่รู้จักนับหน้าถือตาของคนต่างหมู่บ้าน เป็นคนในลักษณะนี้มีผู้มีพวกลหลาย (มีเพื่อนฝูงเป็นจำนวนมาก) เพราะโดยปกติทั่วไปแล้วการจ้างคณะหมอลำ เจ้าภาพถ้าไม่ได้ชอบคณะหมอลำใดเป็นพิเศษส่วนมากแล้วเจ้าภาพจะคิดถึงคณะหมอลำที่เลี้ยวเป็นเจ้าของ หรือคนที่เลี้ยว แนะนำฝากฝัง เจ้าของคณะหมอลำหลายคนเมื่อไปแสดงยังหมู่บ้านต่าง ๆ จะนิยมผูกเสี่ยวกับคนในหมู่บ้านที่พูดคุยถูกอัธยาศัย อายุ รูปร่างหน้าตาและวัยใกล้เคียงกัน ถ้าอายุต่างกันมากก็อาจเปลี่ยนเป็นอ้ายฮัก เอี้ยฮัก พ่อฮัก แม่ฮัก ซึ่งการผูกสัมพันธ์ในลักษณะการผูกเสี่ยวหรือนับถือกันเป็นญาติพี่น้องนี้จะช่วยในการประชาสัมพันธ์และขยายตลาดในการจ้างงาน นอกเหนือจากการที่เจ้าภาพพอใจในความสามารถในการแสดง เพราะระบบความสัมพันธ์ในลักษณะนี้จะขยายเครือข่ายในลักษณะเลี้ยวต่อเลี้ยว เช่น นาย ก เป็นเลี้ยวกับนาย ข นาย ข เป็นเลี้ยวกับนาย ง นาย ง เป็นเลี้ยวกับนาย ค ทั้งนาย ก, ข, ค, ง ต้องถือว่าเป็นเลี้ยวกันทั้งหมดในลักษณะเลี้ยวต่อเลี้ยวไปเรื่อย ๆ

คุณลักษณะที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งคือ ต้องเป็นคนที่มีใจคอหนักแน่น อดทน มีความยุติธรรม ซึ่งจำเป็นต้องใช้ตั้งแต่การเริ่มคัดเลือกและวางบทบาทให้กับหมอลำ ต้องพิจารณาคัดเลือกวางบทบาทให้ตามความสามารถและความเหมาะสม เช่นเดียวกันกับการปกครองดูแลคนในคณะที่ต้องให้ทุกคนรักใคร่ปรองดองกัน ช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ไม่ให้เกิดในลักษณะของเด็กเถินหรือเด็กของหัวหน้าวในคณะหมอลำ การใช้ชีวิตร่วมกันในคณะต้องอยู่ในลักษณะของพี่น้องที่มีหน้าที่ช่วยเหลืองานที่ตนสามารถทำได้ ร่วมมือกันให้คณะหมอลำประสบความสำเร็จ

### จากหมอลำกลอนเป็นหมอลำชิงชู้

หมอลำชิงชู้จะถือกำเนิดในช่วงระยะเวลาใดไม่ทราบแน่ชัด หมอลำกลอนหลายท่านจะกล่าวตรงกันว่า มีลักษณะการลำในรูปแบบคล้ายกับหมอลำชิงชู้มานานแล้ว เนื่องจากในสมัยก่อนการจ้างหมอลำนั้น เจ้าภาพจะนิยมจ้างหมอลำมาเส็งกัน โดยเจ้าภาพจะเสาะแสวงหาหมอลำที่ลำดีลำเก่ง คือ น้ำเสียงดี ไพเราะ ความรู้ ปฏิภาณ ไหวพริบในการโต้ตอบกลอนลำเป็นเยี่ยม เพื่อนำมาเส็งหรือประชันกันว่าหมอลำที่ใครจ้างจะชนะหรือจะลำดีกว่ากัน

ในสมัยแรกที่หมอลำกลอนมีหมอลำเป็นหญิงน้อย เจ้าภาพก็จ้างหมอลำชายกับหมอลำชายมาลำประชันโต้ตอบกัน อาจออกมาในรูปแบบการลำแข่งกลอน เช่น แข่งกลอนลำว่าใครจะลำชื่อ

แม่น้ำในประเทศไทยได้มากที่สุดคนนั้นจะชนะ ถ้าแข่งกลอนวิธีนี้แล้วสาวว่าใครจะมีรูปแบบที่เด็ดที่เป็นที่ชื่นชอบของคนฟังมากกว่ากัน<sup>76</sup>

การล่ำอีกลักษณะหนึ่งก็คือล่ำแบบล่ำโจทท์แก้แปลถาม คือ ล่ำแบบเสนอเนื้อหาแล้วจะจบกลอนล่ำด้วยการตั้งคำถามให้คู่ล่ำประชันล่ำได้ตอบ ในลักษณะการตอบคำถาม เมื่อตอบคำถามเสร็จก็จะอธิบายเนื้อหาในเนื้อเรื่อนั้นต่อไป แล้วจะจบกลอนล่ำให้อีกฝ่ายหนึ่งตอบคำถามเช่นนี้ไปเรื่อย ๆ การล่ำแบบโจทท์แก้แปลถาม การแพ้ชนะกันนั้นให้ความสำคัญอยู่ที่การตอบคำถาม เพราะถ้าตอบคำถามไม่ได้ สิทธิในการถามฝ่ายตรงข้าม ก็จะด้อยลง บางครั้งคู่ล่ำประชันต้องการตอบคำถามของเขาที่ถามก่อนแล้วจึงให้สิทธิในการถาม และก่อนที่จะให้ถามเรื่องใหม่ก็จะถูกคู่ล่ำประชันว่ากลอนสาธดคำด้วยถ้อยคำที่เจ็บแสบ<sup>77</sup>

ในบางครั้งเมื่อมีคนไปจ้างหมอล่ำแข่งกันหลายคนจนหมอล่ำมาล่ำมากกว่า 2 คน ถ้าจะจ้างหมอล่ำเพียง 2 คน คนที่ 3 นอกจากจะเสียเวลาในการเดินทางซึ่งยากลำบากมากอยู่แล้วยังขาดรายได้และหมอล่ำยืนยันที่จะทำการล่ำ เจ้าภาพก็จะจัดให้ล่ำพร้อมกันทั้ง 3 คน เป็นลักษณะของหมอล่ำที่เรียกว่าล่ำสามเกลอ ในกรณีที่เป็นหมอล่ำชายทั้งสามคน หมอล่ำชิงชู้ในกรณีที่หมอล่ำชาย 2 คนและหมอล่ำหญิง 1 คนและเรียกหมอล่ำชิงชู้ในกรณีที่มีหมอล่ำหญิง 2 คน หมอล่ำชาย 1 คน<sup>78</sup>

หมอล่ำสามเกลอเนื้อหาในการล่ำจะออกมาในรูปล่ำแข่งกลอน หมอล่ำชิงชู้เป็นรูปแบบหมอล่ำที่ทำการล่ำในช่วงระยะเวลาหนึ่ง เนื่องจากเป็นหมอล่ำหญิง 2 คน ล่ำชิงความรักหักสาวทเพื่อให้ฝ่ายชายเลือกเป็นคู่ครอง ทำให้ไม่เป็นที่นิยมของคนดู อาจจะเนื่องมาจากโคจรธรรมเนียมของอีสานไม่นิยมผู้หญิงที่คุยโตโอ้อวดไปเที่ยวเร่เสนอตัวถึงความดีของตนเพื่อให้ฝ่ายชายเลือกเป็นคู่ ถึงแม้ว่าผู้หญิงอีสานจะเปิดกว้างในธรรมเนียมเกี่ยวพาราสิ ซึ่งผู้หญิงจะเป็นฝ่ายทักทายหรือพูดหยอกเ้าผู้ชายก่อนได้ แต่ผู้หญิงต้องไม่พูดในลักษณะคุยโตโอ้อวดหรือเสนอตัวให้ฝ่ายชายเลือก<sup>79</sup>

ส่วนหมอล่ำชิงชู้นั้นเป็นที่นิยมของผู้ฟังมากกว่าหมอล่ำสามเกลอหรือหมอล่ำชิงชู้ ความนิยมอาจจะเนื่องมาจากหมอล่ำประเภทนี้มีเนื้อหาสนุกสนานครึกครื้น หรือไม่ก็เป็นหมอล่ำที่ตอบสนองความต้องการลึกๆของชาวนาซึ่งเป็นผู้เสพส่วนใหญ่ หมอล่ำชิงชู้จะไม่มีหมอล่ำที่ล่ำชิงชู้โดย

<sup>76</sup> สัมภาษณ์หมอล่ำทองมาก จันทะลือ อ่างแล้ว.

<sup>77</sup> เพิ่งอ่าง.

<sup>78</sup> เพิ่งอ่าง.

<sup>79</sup> สัมภาษณ์หมอล่ำทองสุรย์ สะดวกกิจ เมื่อวันที่ 26 ตุลาคม 2539.

เฉพาะเหมือนหมอลำกลอนและหมอลำหมู่ คนที่มาลำซิ่งซู้เป็นหมอลำกลอน เมื่อมีคนมาจ้างไปลำ ในลักษณะซิ่งซู้จึงจะไปลำเป็นครั้ง ๆ ไป<sup>80</sup>

ลำซิ่งซู้มีลักษณะการลำที่ผสมกันระหว่างลำหมู่กับลำกลอน จึงเป็นไปได้ว่าการลำซิ่งซู้ กำเนิดขึ้นในลักษณะของการปรับตัวผสมผสานการแสดงระหว่างรูปแบบการแสดงของหมอลำกลอนและหมอลำหมู่ (ลำเรื่องต่อกลอน) ดังที่กล่าวมาแล้วว่าคนที่ลำหมอลำซิ่งซู้คือหมอลำกลอน และลำในรูปแบบลักษณะคล้ายการลำแข่งกลอนเพียงอย่างเดียว หมอลำซิ่งซู้มีการสมมุติบทบาท ของตัวเองเป็นตัวละครซึ่งเป็นตัวแทนของอาชีพ แม้จะใช้ชื่อนามสกุลของหมอลำ เช่น หมอลำภู ทา สวมบทบาทอาชีพทำนา หมอลำเปลี่ยน วัฒนสุข สวมบทบาทอาชีพพ่อค้า แต่ตลอดการ แสดงหมอลำทั้งสองต้องแสดงบทบาทสมมุติตามอาชีพของตนจนสิ้นสุดการแสดง ซึ่งบทบาท สมมุตินี้จะคล้ายกับการของหมอลำหมู่ รวมทั้งรูปแบบการแสดงที่ต้องร่วมมือรับส่งบทบาทให้ สอดคล้อง กับบทเรื่องและบทบาทของตน<sup>81</sup>

รูปแบบของการลำซิ่งซู้ คนที่เป็นหมอลำซิ่งซู้มักจะกล่าวถึงรูปแบบว่าเป็นการลำประชัน กลอนถึงความหล่อ ความร่ำรวย ความสามารถที่ดีเด่นของตน เพื่อให้ฝ่ายหญิง เลือकเป็นคู่ครอง คล้ายกับขุนช้างขุนแผนแย่งชิงนางพิมพิลาไลย

การแสดงของหมอลำซิ่งซู้จะเริ่มจากหมอลำชายคนใดคนหนึ่งลำกลอนไหว้ครู เสร็จแล้ว จะต่อด้วยกลอนลำที่เรียกว่าประกาศศรัทธา หรือแนะนำว่าหมอลำที่จะทำการ แสดงในลักษณะรูปแบบใด ดังเช่น กลอนลำประกาศศรัทธาก่อนการลำของซิ่งซู้ของ หมอลำคำ เก่ง บัวใหญ่ ซึ่งสวมบทบาทเป็นชาวนา หมอลำสุพรรณ อ่างทอง สวมบทบาทเป็นพ่อค้า หมอลำที่สวมบทบาทเป็นสาวงามให้หนุ่มต่างอาชีพแย่งชิงกันคือหมอลำทองสุรีย์ สะดวกกิจ

“เมื่อนี้คนมาล้อมทั้งหลายคณะญาติ ผมประกาศให้ซิ่งซู้หมู่ตาม การแต่ลำมาว่าดีพอใช้ ท่านศรัทธาพันจักไปนำจ้างกระผมพร้อมพวก สามคนมาแอว์ร้องฉลองให้ช้อยงาน ขอโทษ ทุก ๆ ท่านที่มีเกียรติฟังครับ ผมลิ้บเอาตอนขาดกันชิงแย่ง นำแสดงออกให้ของจริงทุกสิ่ง ชาย และหญิงต้องซิ่งซู้ให้อยู่คอย บ่อแม่นื่อน้อยมีด้อยมีชก มีดลกเฮฮาครบครันพอแล้ว แน่วว่า สองแย่งหญิงเดียวตัดแบ่งไผ่สีเ้จ้งลิกล้ำฟังท่อน บ่อนชิงดี จงนึ่งฟังบ่อนหนักเบา ถ้าฟังกลอน ลำ” เขาบ่อนตอบกันขึ้นได้ การทางไ้ ทางอ้อของอนำสาก่อน อย่าสิฟ้าวเดือคร้อนกุมบ่อยค่า เถียง มันสิบ่อได้เรื่องมาแต่คู่กัน หลักสำคัญ มีหลายจ่มเสียดายนำกัน ห่ากลางทีหลงสั้นคนฟัง บ่อออก ผมขอบอกล่วงหน้าศรัทธาล้อมอยู่ยาม อย่าสิว่าผมห้ามโทษครับศรัทธา กรุณาฟังให้แน

<sup>80</sup> สัมภาษณ์หมอลำเปลี่ยน วัฒนสุข,

<sup>81</sup> เพิ่งอ้าง.

ก่อนเคื่องป้า ถีบบทเหบทสาโถกันสาสุททอให้ดากตุนพ้อว้อคอฮ้อนสำไฟ ขอประกาศบอกไว้ตั้งแต่ก่อนเป็นหลัก ย้านบ่อจักนิทานอ่านไปดกค้าง บางทีเชอผลอกลอนบ่อนเขาพาก เมาแต่ปากบ่อฮู้ในเรื่องบ่อนั่น แต่ว่าข้อสำคัญผู้เป็นหัวเป็นขี้ ต่างคนก็ต่างอยู่บ้านบ่อมีไฟอ่อนไฟย้านมันมือนี้มาเห็นกันอยู่เทิงสะเตด ได้ขึ้นมาในเขตคุ่มข่วงสนาม ผมสืบอกไปตามเรื่องราวว่าสู่ เมืองอุบลผมอยู่จำไว้เด้อคน มือนี้เห็นเบิดชุมเทียวลามาพ้อ ขอมมาแย่งกับเขาได้แย่ง คำเก่งแสมงอยากพ้อมาแล้วแต่นาน คือว่าขาดรู้หรือว่าล้าจึงมอบให้หญิง ตัดสินผู้ใดเอาได้ อุปมาคือไม้สองลำเสียงอยู่ เจ้าสิจับมิดได้ฟันได้ฝ่ายใด แล้วแต่ใจ นาน้องพ้อห้ามบ่อจำ เจ้าสิพิมพ์ใจนำทางโคกะบ่อว่าให้ตัดตอนท่อนหง่าแบกเอาเมื่อนำ ให้เจ้าเอาเมื่อทำเฮ็ดพื้นหนึ่งข้าว พี่ล้าสาเข้าขันเอาต้มอ่อม ให้นางพ้อผ้าอ้อมให้นางด้อมผ้าฮ้ายเอาฮ้ายเฮ็ดผ้า คิดเบิ่งสวนคันบ่อมีฮาวฮ้างวสีย่ำแปลงผัก เอาเป็นหยังขาม มีคนมามากชำพี่ชายไปซ้อ หลอนว่าบุญมีให้หัวสิงไคยอคง ประสงค์คำเฮ็ดเมียงลงด้อยแจ่วหอม.....”<sup>82</sup>

การไปจ้างงานหมอลำจึงเข้าไปช่วยเสพงานบุญนั้น เจ้าภาพจะไปจ้างที่บ้านของหมอลำ คนใดคนหนึ่งในขณะที่หรือทีมงานที่เคยไปลำด้วยกันหรือที่สำนักงานหมอลำ หมอลำหรือสำนักงานจะไปติดต่อกับคณะหรือทีมงานของตนให้ โดยปกติถ้าว่างหมอลำจะยกทีมงานลำจึงเข้าไปในคณะเดิมตลอด เพราะสามารถรับส่งและแสดงบทบาทได้ เข้าหากัน แต่ในบางครั้งที่หมอลำคนใดคนหนึ่งติดงาน หมอลำหรือสำนักงานหมอลำ ต้องหาหมอลำคนอื่นเข้ามาสวมบทบาทแทน โดยจะเอาหมอลำกลอนที่มีประสบการณ์ ในการลำจึงมาก่อนและสวมบทบาทเป็นตัวละครที่ขาดหายไป เช่น บทของพ่อคำก็จะติดต่อไปที่หมอลำสุพรรณ อ่างทอง หรือหมอลำเปลี่ยน วัฒนสุข บทชานาก็จะติดต่อไปที่หมอลำคำเก่ง บัวใหญ่ และหมอลำอุทา แต่ถ้าหาไม่ได้ตามบทบาทที่เคยแสดงแล้วก็

สามารถเอาหมอลำที่แสดงบทบาทเดียวกัน เช่น พ่อคำกับพ่อคำ ชานากับชานา โดยให้หมอลำคนใดคนหนึ่งเปลี่ยนไปสวมบทบาทให้ครบตามบทเรื่องที่มีชานากับพ่อคำ<sup>83</sup>

ในระหว่างการลำ หมอลำจึงต้องแสดงบทบาทสมมุติและมีการออกท่าทางตามบทบาท (Action) ประกอบการลำไปด้วย ซึ่งบางครั้งจะมีบทเตะต้อย ใช้คาบต่อสู้กัน ตลอดจนใช้ปืนแก๊ป

<sup>82</sup> ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดอุบลราชธานี ชีวิตและผลงานนายทองมาก จันทะลือ หน้า 105.

<sup>83</sup> สัมภาษณ์หมอลำเปลี่ยน วัฒนสุข อ่างแก้ว.

หรือป็นเด็กเล่นเข้ามาเป็นอุปกรณ์ช่วยในการแสดง ซึ่งก็แล้วแต่ว่า แต่ละทีมงานจะเสนอการต่อสู้ด้วยหรือทำแค่ปะทะคารมกันพอเจ็บ ๆ คัน ๆ ก็พอ<sup>84</sup>

โครงเรื่องหลักของหมอลำซึ่งขึ้นอยู่กับวิธีการอวดอ้างถึงความดี ความร่ำรวย ในด้านการทำมาหากินระหว่างคน 2 อาชีพ คืออาชีพทำนากับพ่อค้า แต่ชาวนาในหมอลำซึ่งผู้ไม่ใช่ชาวนาที่ยากจนเป็นชาวนาที่ร่ำรวยระดับมหาเศรษฐี มีข้าทาสบริวารที่มีน่านับ แสน ๆ ไร มีรายได้จากการค้าขายสินค้าเกษตร ไม่ว่าจะเป็นข้าว แดงกวา พักทอง และอาชีพชาวนาก็จะดีกว่าพ่อค้าตรงที่ไม่ได้คดโกงใครเหมือนอาชีพค้าขาย ในขณะที่ด้วยกันพ่อค้าในหมอลำซึ่งผู้ก็เป็นพ่อค้าที่ร่ำรวยเงินทอง เต็มไปด้วยสมบัติพัสดุสถานและกิจการค้ามากมาย ทั้งรถไฟ รถเมล์ เลย์ทีเดียว ฝ่ายชายลำโดยยึดหลักการอวดความร่ำรวย ความรูปหล่อ ความดีความสามารถของตนและชี้ให้เห็นข้อบกพร่องของคู่แข่ง เข้าทำนอง ยกตนข่มท่านอย่างนี้ไปเรื่อย ๆ ในขณะที่ฝ่ายหญิงสาวจะแสดงบทบาทในลักษณะการวางตัวที่เป็นกลาง ยังไม่สามารถเลือกใครให้เป็นคู่ครอง เพื่อให้ทั้งคู่อวดอ้างตนจนถึงขั้นการตอบโต้เริ่มรุนแรงขึ้น ฝ่ายหญิงจึงตัดสินใจเลือกชาวนาเป็นคู่ครอง เมื่อฝ่ายหญิงเลือกชาวนาเป็นคู่ครองแล้ว ผู้แพ้อีกฝ่ายจะแสดงบทบาทในลักษณะโกรธแค้น ตำว่ากล่าวประชดประชันด้วยถ้อยคำที่เจ็บแสบ ฝ่ายชาวนาก็จะเยาะเย้ยถากถางพ่อค้า และในบางครั้งอาจจบลงด้วยการต่อสู้ อาจจะด้วยอาวุธไม่ว่าจะเป็นการฟันดาบ การใช้ปืนเด็กเล่นมายิงกลางเวทีให้เกิดเสียงดังซึ่งแน่นอนผู้ที่ประสพชัยชนะก็คือชาวนา<sup>85</sup>

หมอลำกลอนกล่าวเป็นเสียงเดียวกันว่าเวลาไปลำซึ่งผู้จะลำได้ง่ายกว่าการลำกลอนหรือลำคู่เนื่องจากการลำซึ่งผู้มีการกำหนดบทเรื่อง แต่งกลอนลำได้ตอบไว้ระหว่างหมอลำทั้งสามคนไว้เรียบร้อยแล้ว หมอลำเพียงแต่ต้องกลอนลำให้ขึ้นใจ รู้ลำดับก่อนหลังของกลอนลำ รู้กลอนรับกลอนส่งระหว่างกัน แสดงบทบาทไปตามบทกลอนลำ การแพ้ชนะกันระหว่างหมอลำที่เป็นพ่อค้ากับชาวนา ก็เป็นการแพ้ชนะที่ทำการสมมุติขึ้น ไม่เหมือนลำกลอนที่ต้องลำได้ตอบชิงไหวชิงพริบและแพ้ชนะด้วยตัวตน ของหมอลำจริง ๆ

<sup>84</sup> สัมภาษณ์คำเก่ง บัวใหญ่.

<sup>85</sup> เพิ่งอ้าง.